

UNIVERZITET U SARAJEVU
FILOZOFSKI FAKULTET
KATEDRA ZA HISTORIJU UMJETNOSTI

**Urbanizam i arhitektura Visokog
u doba Osmanlija**

ZAVRŠNI DIPLOMSKI RAD

OBLAST: UMJETNOST OSMANSKODOBNE BOSNE

Mentor:

doc.dr. Haris Dervišević

Kandidatkinja:

Dženana Arnautović

Sarajevo, 2018.

Sadržaj

Sadržaj.....	2
1.Uvod.....	3
2.Urbanizam i arhitektura.....	7
2.1.Srednjovjekovno Visoko.....	13
2.2.Osmansko Visoko.....	16
3.Arhitektonski spomenici.....	21
3.1.Džamije.....	21
3.1.1.Šerefuddinova-Bijela džamija.....	22
3.1.2.Hadži-Ibrahimova ili Pertačka džamija.....	24
3.1.3.Tabačka džamija.....	26
3.1.4.Hadži-Muruvvetova ili Kraljevačka džamija.....	28
3.1.5.Hadži-Hasanova ili Saračica džamija.....	29
3.1.6.Alauddin Kebir ili Šadravska džamija.....	30
3.1.7.Alauddin Sagir ili Donjomahalska džamija.....	33
3.1.8.Džamija na Novom Brdu.....	35
3.1.9.Rosuljačka džamija.....	36
3.2.Crkva sv. Prokopija.....	38
3.2.1.Srpska pravoslavna škola.....	39
3.3.Mostovi.....	40
3.4.Mektebi.....	41
3.5.Ruždija.....	42
3.6.Tekije.....	43
3.7.Medrese.....	43
4.Stambena arhitektura.....	45
5.Urbani i teritorijalni razvoj Visokog.....	49
6.Zaključak.....	57
7.Literatura.....	60
8. Popis ilustracija.....	64

1. Uvod

Tema ovog završnog diplomskog rada odnosi se na prikaz urbanističke i arhitektonske gradnje Visokog kao sastavnog dijela Osmanskog carstva. Predmet istraživanja rada jeste istražiti historijsku pozadinu koja je prethodila osmanskome osvajanju ali i obrazložiti etape urbanističkog razvoja Visokog pod osmanskome okupacijom prateći nastanak i razvoj objekata koji su nastajali u skladu s novim pravilima gradnje. Rad obuhvata i prikaz fazâ razvoja Visokog od sela preko kasabe do nahije ali i dio istraživanja o demografskom kretanju visočkog stanovništva, kao i njegov socijalni i konfesionalni sastav. Obzirom da je Visoko činilo jako bitan dio srednjovjekovne bosanske države zanimljivo je pratiti kako se osmanska gradnja nadovezivala na srednjovjekovnu urbanističku jezgru.

Srednjovjekovni grad Visoki, ubiciran na brdu Visočici, nikada nije sistematski arheološki istražen. Prvo iskopavanje na srednjovjekovnom gradu Visoki, koji se pruža u pravcu sjever-jug, obavili su stručnjaci Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine i Zavičajnog muzeja iz Visokog 1976. godine. To je bilo manje, sondažno ispitivanje lokaliteta. Tokom ratnih godina 90-tih došlo je do slučajnih nalaza arhitektonske plastike, tačnije 1994. godine. Prvo veće, naredno istraživanje, na tada zapuštenom i zaraslom lokalitetu, uradili su stručnjaci iz Zavičajnog muzeja decembra 2003. godine, kada se ustanovilo da su zidine srednjovjekovnog grada srušile do temelja. Nedugo potom, 2005. godine, započinju radovi na padinama brda Visočice u sklopu projekta „Piramida Sunca.“ Novembra iste godine, te februara 2006. godine ponovljena su manja arheološka istraživanja koja nisu ostvarila veliki pomak pri rekonstrukciji vanjskog i unutrašnjeg stanja srednjovjekovnog grada.¹

Vrijeme urušavanja srednjovjekovnog grada nije poznato, ali se pretpostavlja da je značajna oštećenja prepio tokom osmanskog osvajanja visočkog kraja polovinom 15. stoljeća. Ono što također manjka jesu osmanski izvori koji bi potvrdili korištenje srednjovjekovnog grada Visoki od strane Osmanlija po zauzimanju, odnosno njegova upotreba za sjedište osmanskog vojnog i političkog aparata kao što su to bile neke druge srednjovjekovne tvrđave u Bosni i Hercegovini.

Prostor Visokog više od posljednjih stotinu godina privlači pažnju istraživača, a među pionirima koji su se bavili ovim krajem ubrajaju se Đorđe Stratimirović i Ćiro Truhelka. Prve istraživačke radove na ruševinama starog grada Visoki obavio je Stratimirović 90-ih godina prošlog stoljeća. Posebnu pažnju analizi urbane aglomeracije na Visokom nije posvetio ni

¹ Odluka: Povijesno područje-Stari grad Visoki (http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=2409) (12.03.2018.)

Ćiro Truhelka² pa je i njegov opis ostao uopćen, tako spominje srednjovjekovno Visoko kao jedno od trgovačkih mjesta gdje se sticao sav promet u tadašnjoj srednjovjekovnoj državi te se u kratkim crtama dotiče same fizionomije i urbanističkog sklopa grada navodeći postojanje utvrđenog grada i podgrađa.³

Istraživači koji su se nastavili baviti pitanjem historije Visokog jesu i Hamdija Kreševljaković,⁴ Milenko Filipović,⁵ i Julijan Jelenić⁶, ali njihovi radovi nisu doprinijeli boljem upoznavanju arhitekture starog grada. Njihova pažnja je više bila usmjerena analizi i navođenju događaja koji se su se dešavali u srednjovjekovnom Visokom dajući pregled održavanja sabora i zborova, dolazaka stranih poliksara te izdavanja poveljâ.

Prvi istraživač koji je ponudio plan utvrđenog grada, promatrajući vanjski izgled ruševina, jeste Đoko Mazalić koji se nekoliko decenija relativno intenzivno bavio proučavanjem bosanskih srednjovjekovnih gradova.⁷ Iako su i njegova istraživanja vršena samo na temelju posmatranja površinskih ostataka visoke utvrde, odnosno bez arheoloških iskopavanja, napravio je iskorak u odnosu na ranija istraživanja. Tokom 1954. godine Mazalić je boravio u Visokom i na terenu je pokušao dati odgovore na neka pitanja koja su dugo vremena bila otvorena, poput termina „kraljevski“ koji se pripisuje Visokom, zatim teritoriju kojeg je zauzimao, te pokušao dati odgovor na pitanje koliko je učinjeno da se grad više učvrsti pred očitom opasnošću od Osmanlija. Prvenstveno se bavio istraživanjem utvrđenog grada, te se na osnovu njegove skice plana mogu vidjeti sadržaji koji su ga sačinjavali, a koji ne odaju sliku jednog razvijenijeg srednjovjekovnog grada.⁸ Međutim, kasnija iskopavanja su pokazala da je unutrašnja struktura grada bila nešto kompleksnija nego što se pretpostavljalo, ali bez obzira na to Mazalić je utvrdio dosta precizne dimenzije grada, kojima će se poslužiti i potonji istraživači koji su se bavili istraživanjem srednjovjekovnog grada.

Među istaknutijim naučnicima koji su detaljno pristupili razradi fizionomije i urbane strukture srednjovjekovnog Visokog ubraja se Pavao Anđelić čije je djelo, *Visoko i okolina kroz historiju I*,⁹ osnov za svako istraživanje srednjovjekovnog Visokog. Anđelić se u svom

² Ćiro Truhelka, *Naši gradovi: opis najljepših sredovječnih gradova Bosne i Hercegovine* (Sarajevo: Bosanska pošta, 1904.), 90.

³ Ibid., 92.

⁴ Hamdija Kreševljaković, *Visoko* (Visoko: Zavičajni muzej, 2001)

⁵ Milenko Filipović, *Visočka nahija* (Beograd: Srpska kraljevska akademija, 1928.)

⁶ Julijan Jelenić, *Kraljevsko Visoko i samostan sv. Nikole* (Sarajevo: Tisak i naklada Daniela A. Kajona, 1906.)

⁷ Đoko Mazalić, *Visoki, bosanski grad srednjeg vijeka* (Visoko: Zavičajni muzej, 2002.)

⁸ Mazalić, 2002, 22. Bitno je napomenuti da je skica u Mazalićevom radu nastala na osnovnu promatranja ostataka utvrđenja, ali ne na osnovu arheoloških istraživanja.

⁹ Pavao Anđelić, *Visoko i okolina kroz historiju I* (Visoko: Skupština opštine Visoko, 1984.)

radu poziva na Mazalića i njegovo istraživanje te se služi njegovom analizom utvrđenog grada. Vrlo iscrpno opisuje čitavu urbanu aglomeraciju grada podijelivši je svakako, kao i njegovi prethodnici, na utvrđeni grad Visoki i Podvisoki - varoš. Navodi da su jezgro urbane aglomeracije, koja je obuhvaćena pod imenom Visoki, činila par naseobinskih elemenata: tvrđava, podgrađe, Grad i kuća bosanske crkve. Za razliku od Mazalića, Anđelić je pristupio i analizi Podvisokog te je razradio njegovu strukturu podijelivši ga na nekoliko varoši ili četvrti.

Bitno je spomenuti da se i u Anđelićevom djelu, *Visoko i okolina kroz historiju I*, može naići na informacije koje se tiču razvoja urbanističke aglomeracije srednjovjekovnog Visokog tokom vladavine Osmanlija. U ovom kontekstu Pavao Anđelić će se u par navrata osvrnuti na to kako i na koji način Osmanlije pristupaju zatečenoj situaciji i kako se sama koncepcija, naročito podgrađa, mijenja i dobija novu funkciju. Zanimljiva je njegova opaska razvoja kasnijih mahala iz srednjovjekovnih gradskih četvrti.

O prošlosti visočke regije u sastavu osmanske države postoji određen broj radova, a među prvima koji su široj javnosti ponudili opsežniju studiju bio je Milenko Filipović. Njegovo djelo, *Život i običaji narodni u Visočkoj nahiji*,¹⁰ napisano je spajanjem etnografske, antropogeografske i historijske građe, s naglaskom na period 19. i 20. stoljeća. Kako su u radu, u vrlo skromnoj mjeri, korišteni osmanski izvori tako su i podaci o određenim pitanjima ove regije u navedenom periodu u velikoj mjeri površno.

Nadalje, pitanjem razvoja visočke regije dolaskom Osmanlija bavio se i Hamdija Kreševljaković kroz kraću studiju *Visoko*.¹¹ U njemu autor iznosi nove podatke o urbanističkom razvoju, razvoju u pogledu zanatstva i trgovine, kao i o političkom uređenju Visokog.

Veliki doprinos u predstavljanju upravnog i političkog aparata te urbanističkog razvoja Visokog tokom osmanskog razdoblja dala je Hatidža Čar-Drnda u više svojih tekstova koji se bave navedenom tematikom.¹² Svakako treba izdvojiti njen tekst „Sidžil visočkog kadiluka

¹⁰ Milenko Filipović, *Život i običaji narodni u Visočkoj nahiji* (Beograd: Srpska akademija nauka, 1949.)

¹¹ Hamdija Kreševljaković, *Visoko* (Visoko: Zavičajni muzej, 2001.)

¹² Hatidža Čar-Drnda, „Teritorijalna i upravna organizacija visočke nahije do početka 17. stoljeća“, u: *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. 37. (Sarajevo: Orijentalni institut, 1987.); Hatidža Čar-Drnda, „Visoko u sastavu Osmanskog carstva 15. i 16. stoljeća“, u: *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. 40. (Sarajevo: Orijentalni institut, 1991.); Hatidža Čar-Drnda, „Vakufski objekti u bosanskom sandžaku“, u: *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. 52-53. (Sarajevo: Orijentalni institut, 1992.)

kao historijski izvor (1755.-1810.)“¹³ u kojem je autorica predstavila važan dokument za izučavanje kulturne, ekonomske, društvene i političke historije Visokog. Ono što je za temu ovog magistarskog rada bitno jeste da je Hatidža Čar-Drnda prikazala i ranosmanski urbani razvoj Visokog kroz preoblikovanje srednjovjekovne varoši u osmansku kasabu, odnosno pokazala na koji način je tekao kasniji razvoj naselja, navodeći tačne godine gradnje pojedinih objekata što je u konačnici rezultiralo da od kasabe nastane ugledna i uređena nahija.

Potrebno je napomenuti da su se i Kreševljaković i Čar-Drnda, kao osnov za izučavanje navedene problematike, koristili dvijema vakufnamama. Prva je vakufnama Ajas-bega iz 1477. godine¹⁴ a druga Muslihuđina Čekrekčije iz 1526. godine.¹⁵ To su izvori u kojima se Visoko prvi put spominje kroz zvanične dokumente u sastavu Osmanskog carstva.

Ono čega se ni Kreševljaković ni Čar-Drnda u svojim radovima nisu dotakli jeste pitanje arhitektonske analize sakralnih i civilnih objekata osmanskog razdoblja u Visokom iako ih u svojim radovima spominju. Jedini autor koji je napravio određeni iskorak je Esad Durajlić u svom djelu *Islamski sakralni spomenici iz osmanlijskog perioda na području općine Visoko*.¹⁶ Iako je Durajlić u iznošenju informacija lapidaran, on jedini analizira sakralne objekte te mezarja u sklopu džamijâ. Također, bitno je spomenuti da se historičar umjetnosti Ibrahim Krzović bavio ovom tematikom pa je tako napisao, još uvijek neobjavljeni tekst, *Arhitektura Visokog i okoline u periodu osmanske vlasti*.

Obzirom da, kako se moglo vidjeti u prethodnom tekstu, nije mnogo istraženo o navedenoj tematici, bilo je glavnim razlogom za odabir teme rada, te je samim time glavni cilj proširiti fond saznanja u okviru ovog problema koristeći se različitim metodama kako bi se došlo do određenih zaključaka.

¹³ Hatidža Čar-Drnda, „Sidžil visočkog kadiluka kao historijski izvor (1755-1810)“, u: *Prilozi za orijentalnu filologiju* br.38. (Sarajevo: Orijentalni institut, 1987.)

¹⁴ Hazim Šabanović, „Dvije najstarije vakufname u Bosni“, u: *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom u Bosni*, sv.II (Sarajevo: Orijentalni institut, 1952.), 29-37.

¹⁵ Hamdija Kreševljaković, „Džamija i vakufnama Muslihuđina Čekrekčije: prilog povijesti Sarajeva XVI. stoljeća“, u: *Glasnik Islamske Vjerske zajednice Kraljevine Jugoslavije*, god. VI (1938.), br. 1 (Sarajevo: Državna štamparija, 1938.), 17-38.

¹⁶ Esad Durajlić, *Islamski sakralni spomenici iz osmanlijskog perioda na području općine Visoko* (Visoko:Medžlis IZ Visoko, Zavičajni muzej Visoko, Fondacija „Visoki“, 2012.)

2. Urbanizam i arhitektura

Urbanizam ili urbanističko planiranje jeste pojam koji označava naučnu disciplinu koja se bavi proučavanjem, uređivanjem naselja i planiranjem njihovog razvoja. Bavi se različitim aspektima razvoja urbanih ili gradskih sredina, između ostalog, fizičkim, socijalnim i ekonomskim. Da bi jedno urbanističko planiranje bilo uspješno neophodno je uzeti u obzir lokalni identitet mjesta, poštovati prirodnu, historijsku i kulturnu baštinu, korisnosti i prirodne opasnosti. Ovaj pojam usko je vezan sa pojmom arhitekture koja je u isto vrijeme i nauka i umjetnost planiranja, gradnje, oblikovanja i izrade najrazličitijih objekata s različitim funkcijama.

Bosanskohercegovački srednjovjekovni gradovi i naselja najčešće nisu podizani na prethodno zatečenim antičkim lokalitetima koji su se nalazili na teritoriju Bosne i Hercegovine, a u doba antike ovaj prostor je bio zahvaćen procesom urbanizacije u većoj ili manjoj mjeri.¹⁷ Slaveni, koji su dotukli antičku civilizaciju i kulturu su, s druge strane, donijeli novu političku i socijalnu strukturu koja je funkcionisala na rodovsko-plemenskim principima te je na taj način negirala postojanje i razvijanje gradova i urbanih zajednica unutar jednog takvog društva. To je značilo da su u ranoslavenskom periodu u Bosni za naselja korištene, prvenstveno, gradine, ali i gradišta ili zemljane utvrde.¹⁸

Sinhrono formiranju samostalne bosanske države bio je i razvoj srednjovjekovnih gradova i naselja, koji su, između 12. i 15. stoljeća, bili glavni nosioci novonastale države, dakle s javljanjem gradskih naselja počinje urbanizacija srednjovjekovne Bosne. Začeci formiranja gradova i naselja padaju u vrijeme prije 1377. godine, jer već u prvoj polovini 14. stoljeća dolazi do snažnog ekonomskog razvoja te političke i teritorijalne ekspanzije, odnosno u vrijeme vladavine Stjepana II Kotromanića, što je u konačnici dovelo do pojave prvih, većih gradova u srednjovjekovnoj Bosni. Od sredine tridesetih godina 15. stoljeća javlja se sve više utvrđenih gradova.¹⁹ Kada se govori o tipologiji srednjovjekovnih naselja i urbanističkom razvoju bosanske države moguće je izdvojiti više pojmova koji su usko povezani i stoje u korelaciji jedan s drugim. Najprije treba razlikovati pojam utvrđenog grada, te gradska naselja poput trgovišta i varoši. Osnovni i najvažniji kriterij za tipološko razvrstavanje

¹⁷ Desanska Kovačević-Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1978.), 17-18.

¹⁸ Mehmed Bublin, *Gradovi Bosne i Hercegovine, Milenijum razvoja i godine urbicida* (Sarajevo: Sarajevo Publishing, 1999.), 26.

¹⁹ Kovačević-Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, 30.

srednjovjekovnih naselja jeste privredna djelatnost ljudi koji nastanjuju naselje. Na naselje se održava karakter ekonomike te na taj način određuje i njegovu vrstu.²⁰

Srednjovjekovni „grad“ u ćiriliskim i „castrum“ u latinskim izvorima koji se javljaju u 14. stoljeću i koji se odnose na Bosnu oznaćavaju tvrđavu, sjedište vladara i feudalca.²¹ Osnovna funkcija jednog utvrđenog grada jeste odbrana teritorija, bilo da je to odbrana pojedinih seoskih općina, naselja ili ćitavog grada, kao i osiguranje puteva ili mostova. Podizan je na teško pristupaćnim mjestima koji dominiraju okolinom, te je njegova gradnja prilagođavana uslovima na terenu.²² „Realizacija odluke o podizanju novih naselja ostvarena je na naćin najveće moguće prilagodbe situaciji na terenu“, kako to zaključuje Mirza Hasan Ćeman u svojoj doktorskoj disertaciji, nastavljajući, „tako da su objekti koji su bili podignuti u prostoru bili raspoređeni na već uobićajen naćin, bez puno planiranja i suvišnih intervencija u okolišu dotićne lokacije.“²³ Utvrđeni gradovi mogu se klasificirati po svojoj razvijenosti te broju funkcija koje su im bile namijenjene, a najbrojniji su bili gradovi s izrazito vojno-odbrambenom funkcijom i u kojima nije bilo objekata za stanovanje.²⁴ U razvijenijim gradovima rezidiraju vojska i posada, ćinovnici, feudanci, dok su u pojedinima svoje dvorove imali bosanski banovi i kraljevi. Samim tim, sadržaju ovih utvrda, pored dvora, dodate su kuće za stanovanje lica iz uže pratnje, prostorije za poslugu, spremišta za hranu i oruđe, konjušnice a ponekad i kapela.²⁵ U najrazvijenijim bosanskim gradovima - utvrdama bili su smješteni i posebni nasebinski punktovi opasani zidinama.²⁶

Gradska naselja srednjovjekovne Bosne najćešće se oznaćavaju kao trgovišta i varoši, ponajviše zbog privredne djelatnosti koja je u njima bila zastupljena. Također se susreće i termin podgrađe iz kojeg saznajemo samo geografski odnos prema utvrđenom gradu, ali ne i to da li je rijeć o trgovištu ili varoši.²⁷

²⁰ Pavao Anđelić, „Trgovište, varoš i grad u srednjovjekovnoj Bosni – prilog tipologiji naselja“, u: *Posebni otisak Glasnika Zemaljskog muzeja „Arheologija“* (Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1963.), 180.

²¹ Kovaćević-Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, 135.

²² Husref Redić, *Srednjovjekovni gradovi u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo: Sarajevo Publishing, 2009.), 15.

²³ Mirza Hasan Ćeman, *Povijest, tipologija, sadržaji, funkcije, struktura i topografija grada u Bosanskom ejaletu od 15. do 19. stoljeća* (doktorska disertacija) (Ljubljana: M.H. Ćeman, 2005.), 50.

²⁴ Bublin, *Gradovi Bosne i Hercegovine, Milenijum razvoja i godine urbicida*, 28.

²⁵ Kovaćević-Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, 246.

²⁶ Bublin, *Gradovi Bosne i Hercegovine, Milenijum razvoja i godine urbicida*, 28.

²⁷ Anđelić, „Trgovište, varoš i grad u srednjovjekovnoj Bosni“, 188.

Sva gradska naselja u osnovi imaju istu urbanističku strukturu, s trgom kao centralnim prostorom gdje se odvija poslovni i javni život, okruženim radnjama i kućama trgovaca i zanatlija. Svako naselje je imalo svratište za putnike, ponekad i gostionicu, kao i carinarnicu.²⁸ Trgovci i zanatlije postaju ekonomski pa i društveno, najznačajniji elemenat u naselju, te se takvoj situaciji prilagođava sam naziv naselja-trgovište. Prvi stadij u genealogiji trgovišta kao naselja predstavlja slobodan prostor gdje se obavlja periodična trgovina, dok ga prelazak na stacioniranu trgovinu preobražava u nasebinsku kategoriju.²⁹ Elementi koji su karakteristični za urbanistički izgled trgovišta jesu stambene zgrade trgovaca i zanatlija, magacini s trgovačkom robom i zanatske radionice.³⁰

Daljni razvoj zanatske djelatnosti doveo je do stvaranja posebne vrste naselja prilagođenu svojim potrebama – varoš, odnosno „[...] naselje čiju privrednu osnovu čini stacionirana trgovina i zanatstvo.“³¹ U početnom stadiju varoš označava samo trgovačke i zanatske radnje, kasnije se taj pojam proširuje na čitav nasebinski kvart a u trećem stadiju varoš biva naselje u cjelini. Urbanističku strukturu bosanske varoši karakterizira prvenstveno dio s trgovačkim i zanatskim radnjama, a ostali dijelovi su isti kao kod trgovišta. Varoš je imala otvoren prostor za periodičnu trgovinu-trgovište, koloniju stranih trgovaca i zanatlija, kuće za stanovanje domaćih zanatlija i trgovaca, stambene i gospodarske zgrade poljoprivrednog stanovništva, eventualno dvor feudalaca, crkva, samostan i sl.³²

Bez obzira na to što su podgrađa, bilo da se radi o selu ili privredno aktivnim varošima, po pravilu izvan gradskih zidina, ona zajedno s utvrđenim gradom čine jedinstveni konglomerat. Vrlo je teško steći određeniji uvid u fizionomiju gradskih naselja obzirom na to da je vremenom prominjen njihov izgled. Podaci o stambenoj arhitekturi u gradovima su dosta oskudni ponajviše zbog toga što su stambene zgrade i njihova unutrašnja oprema izrađivane pretežno od drveta, jer je kamen u srednjem vijeku bio luksuz u odnosu na drvo.³³ Zanimanje stanovništva je imalo snažan uticaj na oblik i unutrašnjost kuće te su tako kuće trgovaca najčešće imale i radnje i prostor za čuvanje robe, a kuće zanatlija vjerovatno radionice.³⁴ U naseljima koja su bila sjedišta vladara ili feudalaca podizani su dovorovi i prateće zgrade. Primjetno je nepostojanje katedralne crkve „kao ključne građevine u

²⁸ Kovačević-Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, 273.

²⁹ Anđelić, „Trgovište, varoš i grad u srednjovjekovnoj Bosni“, 181-183.

³⁰ Ibid.

³¹ Ibid., 184.

³² Ibid., 184-185.

³³ Kovačević-Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, 278-279.

³⁴ Ibid., 276.

*srednjovjekovnom gradskom planu*³⁵ kao i gradske vijećnice, koja je u evropskim gradovima predstavljala viši oblik samouprave.³⁶

Nagovještaji promjena na političkoj i kulturnoj historiji Bosne vidljivi su s prvim upadima Osmanlija. Koliko je oslabljela moć Bosne možda je najočitija kroz činjenicu da su skoro od početka 15. stoljeća pa sve do pada 1463. godine bosanski kraljevi bili primorani plaćati danak Osmanlijama, dok su pojedini članovi vlastele bili ovisni o sultanu. Zvaničan pad Srednjovjekovnog bosanskog kraljevstva desio se 1463. godine s osvajačkim pohodom sultana Mehmeda II, a historijski izvori upućuju da su Osmanlije već nekoliko godina ranije osigurale svoj položaj u zemlji.

Nakon zauzimanja teritorija srednjovjekovne Bosne, paralelno sa širenjem islama, postepeno se vrši promjena fizionimije utvrđenih gradova i podgrađa iz kojih su se razvijale kasabe, varoši i šeheri,³⁷ ali ipak najveći broj srednjovjekovnih utvrđenih gradova propada. Održavaju se samo neki gradovi uz državne granice, i pokraj važnih puteva i naselja.³⁸ Na pojedinim su prepravljani ili dozidavani novi dijelovi. Glavne promjene vršile su se na uglovima utvrda, izgradnjom tzv. tabije, niskog bastiona za smještaj topova. Postojeća naselja postepeno su mijenjala svoj izgled poprimajući karakter osmanskih naselja. Ovo mijenjanje pratio je, prije svega, brzi razvoj trgovine i zanatstva.³⁹

Odlučujući faktori kod lokaliziranja gradova i većih naseobina, kojima su se Osmanlije vodile osvojivši Bosnu, jesu prometne veze, voda i plodnost tla.⁴⁰ Osmanlije sa sobom donose nove principe urbanizma, gdje je osnovni princip pri formiranju naselja bio u podjeli na zanatsko-trgovački dio – čaršiju i stambeni dio naselja – mahale. Cjelokupna privredna i trgovačka djelatnost se odvijala u čaršiji, gdje su smješteni najznačajniji javni objekti poput hanova, bezistana, hamama, medresa i imareta tako i centralne džamije, te turbeta. Osnovu čaršije čine gusta mreža ulica i uličica s brojnim drvenim dućanima s ćepenkama u kojima su bile smještene trgovine i zanatske radionice. Mahala predstavlja stambeni dio naselja zajedno s džamijom, mektebom, pekarom, zelenarom i brijačnicom.⁴¹

³⁵ Lewis Mumford, *Grad u istoriji* (Novi Beograd: Book & Marso, 1968.), 343.

³⁶ Kovačević-Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, 247.

³⁷ Husref Redžić, *Studije o islamskoj arhitektonskoj baštini* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1983.), 85.

³⁸ Ibid.

³⁹ Ibid., 86.

⁴⁰ Alija Bejtović, „Spomenici osmanlijske arhitekture u Bosni i Hercegovini“, u: *Prilozi za orijentalnu filologiju*, sv. 3-4 (Sarajevo: Orijentalni institut, 1953.), 236.

⁴¹ Redžić, *Studije o islamskoj arhitektonskoj baštini*, 85-86.

Osmanlije donose tip stambene kuće koja je podijeljena na prizemlje i sprat. U prizemlju se nalazila ljetna kuhinja, ostava, te prostorije za zimsko stanovanje dok je sprat predstavljao centralni dio kuće. Tu se nalazio glavni prostor oko kojeg su se otvarale preostale prostorije. Prizemlje je zidano od kamena a sprat je najčešće bio drveni skelet s ispunom od ćerpića.⁴² Jezgrovit opis kuće ovog tipa dao je Husref Redžić u Studiji o islamskoj arhitektonskoj baštini gdje kaže: „*Kuća je visinski raščlanjena na kameno prizemlje, lagani sprat sa nizovima prozora i otvorenom divanhanom i kosi razvedeni četverovodni krov, čiji nagib i pokrivač zavise od klime a naročito od količine snijega.*“⁴³ Bilo je jako bitno da se odabere prostor za kuću koji će imati što ljepši pogled na prirodu i okolinu „*kuće se stoga plasiraju u brdu, kuća izmiče kući u vertikalnom smislu kako bi jedna drugoj ostavila slobodan vidik na dolinu,*“ kako zaključuje Alija Bejtić.⁴⁴

Od materijala preovladavali su drvo i kamen. Drvo se najčešće koristilo za izgradnju vodenica i hambara a kamen za izgradnju kupolastih džamija, dekoraciju unutrašnjeg džamijskog prostora te bezistane. Za gradnju stambenih kuća, hanova i dućana korištena su oba materijala, dok se za profane objekte koristio i ćerpić. Kao pokrovni materijal u Hercegovini se koristio kamen, zatim ćeremit, prvenstveno u Sarajevu i Foči, a u kasnije doba i olovo.⁴⁵

Najveći pečat osmanskoj arhitekturi u Bosni i Hercegovini ostavili su arhitekti sultanskog ateljea, te arhitekti koje je angažovala zvanična vlast. Ne treba zanemariti ni rad dubrovačkih majstora čija uloga postaje vidljivija od 16. stoljeća pa na ovamo. Jednim dijelom su to bili zidari, projektanti i poduzimači većih objekata, a drugim, majstori-praktičari-koji su sve izrađivali sami.⁴⁶

Podizanje naselja osmanskog tipa uglavnom je započinjalo izgradnjom mjesne džamije koja je obično uz sebe imala mekteb. Oko džamije su podizani objekti trgovačkog i zanatskog karaktera od kojih su neki jasno uobličili poslovnu jezgru naselja. Džamije su ujedno i relativno najbrojniji spomenici osmanske arhitekture, a prve na našim prostorima nastaju polovinom 15. stoljeća. U tlocrtnoj šemi većina džamija koje nastaju u periodu vladavine Osmanskog carstva ima čisti kvadratični oblik. Glavni unutrašnji elementi džamije jesu mihrab, mimber, ćurs, a dok ju je opasavalo prostrano dvorište, harem, u čijem se središtu

⁴² Redžić, *Studije o islamskoj arhitektonskoj baštini*, 87-88.

⁴³ Ibid., 100.

⁴⁴ Bejtić, „Spomenici osmanlijske arhitekture u Bosni i Hercegovini“, 238.

⁴⁵ Ibid., 239-240.

⁴⁶ Ibid.

nalazio šadrvan ili obična česma s vodom za umivanje.⁴⁷ Veoma bitan arhitektonski element džamije je munara koja akcentira cjelokupnu građevinu. Prislonjena je uz džamiju i to većinom s desne strane. Kao prateći objekti razvijaju se mektebi koji se nisu odlikovali posebnim stilom, a po vanjskoj arhitekturi ničim se nisu razlikovali od obične, stambene kuće. U ovom razdoblju podignut je velik broj medresa, škola u kojima se sticalo srednja i viša naobrazba. Među građevine sakralnog tipa koje Osmanlije donose na naše prostore još se mogu ubrojati tekije, u kojima se okupljaju, borave i vrše vjerske obrede derviši, i hanikahi, škole za izučavanje tesavvufa.⁴⁸

Među javne građevine osmanskog tipa, a koje su bile odlika skoro svakog naselja, spada javno kupatilo ili hamam, koje je bilo podijeljeno u više prostorija, u zavisnosti od svoje svrhe. Zatim, u ovu grupu se ubrajaju i bezistani „*koji spadaju u najznačajnije javne objekte, kako po svojoj veličini tako i po materijalima i konstrukcijama primijenjenim u njihovoj izgradnji.*“⁴⁹ To su posebni trgovački bazari po većim gradovima, mahom masivni objekti građeni od kamena. Karavan-saraji i hanovi jesu javna svratišta, koja su građena po svim putevima na kojima se odvijao malo veći promet. Obzirom na svoju namjenu imaju posebno prostorno rješenje i donekle ustaljen tip. Karavan-saraj je građen u dvije etaže te ga karakteriziraju velike dimenzije i građen je unutar urbanih struktura. Han je mnogo manjih dimenzija i jednostavnijeg tipa, a podizan je kako duž značajnijih puteva, ali i unutar gradova. U javne građevine koje postaju karakteristično obilježje osmanske arhitekture spadaju i brojni dućani, koji se protežu duž čaršije. Većinom su to prizemne zgrade drvene građe, skromnih dimenzija koje se redaju s obje strane uskih uličica. Također, primjetna je gradnja ispred dućana nižih objekata, tzv. kreveta koji su ista tako bili vrsta dućana samo manji i jako niski.⁵⁰

⁴⁷ Bejtić, „Spomenici osmanlijske arhitekture u Bosni i Hercegovini“, 243-244.

⁴⁸ Ibid., 249-253.

⁴⁹ Redžić, *Studije o islamskoj arhitektonskoj baštini*, 275.

⁵⁰ Ibid., 261-269.

2.1. Srednjovjekovno Visoko

Visoko leži na ušću rijeke Fojnice u Bosnu, gdje se počevši od ovog sastava niz rijeku Bosnu pruža Visočko polje, jedno od najplodnijih u dolini. Upravo, plodnost tla, obilje vode te žitorodne doline razlog su zašto je ovaj kraj bio naseljen još u najstarija vremena. Na osnovu arheoloških nalazišta smatra se da naseljavanje područja Visokog i okoline počinje još u neolitu.

Međutim, područje na značenju počinje dobivati prvenstveno u srednjem vijeku kada se javlja kao naselje s važnim političkim, kulturnim i vjerskim centrom srednjovjekovne bosanske države. Za današnje područje Visočkog polja opravdano se pretpostavlja, da je još u 10. stoljeću, predstavljalo zametak u razvoju srednjovjekovne bosanske države koje spominje car Konstantin Porfirogeniti.⁵¹ Naselje tipa teritorijalne općine, smješteno u Visočkom polju i njegovoj okolini, dugo je imalo naziv Bosna što je predstavljalo najstariji i najuži sadržaj pojam Bosne kao teritorijalno-političke zajednice. Korištenje imena Bosna za označavanje teritorija Visočkog polja i samog Visokog zadržalo se vrlo dugo, izgubivši se postepeno i ustupivši mjesto nazivu Visoko ili Visoki označavajući šire područje oko Visokog,⁵² a prema Ćiri Truhelki „*grad Visoki jedno je od najglavnijih mjesta u srcu Bosne te je osobito izašao na glas kao trgovačko mjesto gdje se sticao sav promet u srednjovjekovnoj Bosni.*“⁵³

Urbana aglomeracija srednjovjekovnog Visokog sastojala se od dva dijela. To su Visoki-grad i Podvisoki-varoš. Grad se pod nazivom Visoki prvi put spominje 1. septembra 1355. godine kada je u njemu ban Tvrtko I Kotromanić izdao Dubrovčanima povelju kojom im potvrđuje prava i povlastice.⁵⁴ Imenom Visoki jasno se označava utvrđeni grad, koji je svakako nastao prije podgrađa Podvisokog, a koje se prvi put u dubrovačkim spisima spominje 1362. godine, mada je moralo nastati i ranije. Već tada su se u Podvisokom nalazili dubrovački trgovci kojih je od tog vremena bilo sve više.⁵⁵

Utvrđeni grad Visoki, kao najmarkantnija pojava u sistemu urbane aglomeracije srednjovjekovnog Visokog,⁵⁶ smješten je na vrhu brda Visočice, za koju ju već navedeno da dominira cijelim Visočkim poljem, i koja je kao takva bila idealna za smještaj objekta ovog tipa. Nasebinski elementi srednjovjekovnog Visokog jesu tvrđava, zatim podgrađe smješteno

⁵¹ Filipović, *Visočka nahija*, 203.

⁵² Marko Vego, *Postanak srednjovjekovne bosanske države* (Sarajevo: Svjetlost, 1982.), 77.

⁵³ Truhelka, *Naši gradovi: opis najljepših sredovječnih gradova Bosne i Hercegovine*, 92-93.

⁵⁴ Marko Vego, *Naselja bosanske srednjovjekovne države* (Sarajevo: Svjetlost, 1957.), 126.

⁵⁵ Kovačević-Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, 36.

⁵⁶ Emir O. Filipović, *Historija srednjovjekovne bosanske države* (Sarajevo: Mladinska knjiga, 2017.), 264.

jugoistočno od tvrđave, prostor zapadno od tvrđave koji nosi ime Grad i na kraju kuća ili krstjanica bosanske države, te „prema tome Visoki spada u tipične bosanske gradove srednjeg vijeka.“⁵⁷

Osim vojno-odbrambene funkcije, grad Visoki je bilo i trajno sjedište velikog kneza bosanskog, dakle administrativni centar visokog reda. Kao naseobinski element sama tvrđava nije bila od naročitog značaja,⁵⁸ a grad nije bio čuven po veličini ili raskoši, nego po svom centralnom geografskom položaju u Bosni i po političkom značaju. Na osnovu ruševina mogu se utvrditi približno precizne dimenzije grada, prvenstveno na osnovu istraživanja Đoke Mazalića. Podužnom osom grad se pruža u pravcu jug-sjever i to u dužini od oko 60 metara, dok mu širina varira između 15 i 20 metara.⁵⁹ Moglo bi se reći da su to proporcije koje odaju sliku jednog skromnog utvrđenog grada.

Prvobitno jezgro Podvisokog, kako u funkcionalnom i razvojnom tako i u teritorijalnom pogledu, jeste mjesto, odnosno prostor na kojem se trgovalo. Vjerovatno je to na početku bio slobodan, otvoren prostor na kojem su se održavali periodični sajmovi dok je, „intenziviranjem trgovačke razmjene i razvitkom zanatstva, najkasnije u sedmom deceniju 14. stoljeća došlo [...] do podizanja privremenih i stalnih građevinskih objekata. Razumije se, sve ove građevine imale su u prvom redu poslovni karakter, ali se zna da se u njima i stanovalo. Tako je nastao prvi naseobinski embrion Podvisokog.“⁶⁰ Glavna i osnovna ekonomika Podvisokog potiče iz poslovanja trgovišta, zato se imenom „trg“ u ovom slučaju nazivala cjelokupna aglomeracija Podvisokog. Anđelić nudi i lokaciju nekadašnjeg kvarta sa istim imenom povezujući ga s terenom kasnije „čaršije“ „to je izduženi i prošireni prostor današnje ulice J. Balorde, sa središtem oko današnjeg Sebilja i proširenjem na prostoru današnje Čaršije.“⁶¹

U daljnoj fazi, u neposrednoj blizini trgovišta, došlo je do formiranja novog naseobinskog kvarta-varoši. Ovaj kvart je po vremenu nastanka nastao poslije trga. Pojmu varoši odgovara osmanski termin čaršija. Prepostavlja se da je kvartu - varoši pripadala i gradska četvrt Prijeko, smještena na desnoj obali Fojnice. Na istočnoj padini Visočice nalazila se gradska četvrt Klisa. Također, pretpostavlja se i da je četvrt Perutac još u srednjem vijeku predstavljala naseobinsku komponentu Podvisokog. U neposrednoj blizini Perutca nalazi se

⁵⁷ Pavao Anđelić, *Visoko i okolina kroz historiju 1*, 160.

⁵⁸ *Ibid.*, 159.

⁵⁹ Mazalić, *Visoki, bosanski grad srednjeg vijeka*, 24-25.

⁶⁰ Anđelić, *Visoko i okolina kroz historiju 1*, 160.

⁶¹ *Ibid.*, 162.

Novo brdo, najvjerovatnije zborna mjesto građana. Nadalje, tu je i četvrt Ljetovik o kojem nema mnogo zabilježenih podataka. Kraljevac je vrlo vjerovatno predio na kojem se nalazio kraljev dvor. Za ove naseobinske kvartove Anđelić pretpostavlja da su bili sastavni dio srednjovjekovnog Podvisokog.⁶²

Kako za cijelu srednjovjekovnu Bosnu tako i za Visoki 1463. godina je bila godina velikih promjena. Pretpostavlja se da se Visoko, nakon pada Bobovca, predalo Osmanlijama bez većeg otpora kojeg prema jednom pseudoizvoru osvaja sam sultan Mehmed II. „*Izdajom grada Bobovca krenu sultan Mehmed glavom pred svojih nekoliko hitrih četa prema Visokome, a ovdale preko Lašve k Jajcu, da bude u pomoći svome vojskovogji i savjetniku, Mahmut paši, koji je sa svom silom pošao u potjeru za kraljem. I za čudo, povijest te sudbonosne godine ne spominje baš ništa više o jednom – od prvih bosanskih gradova-Visokome.*“⁶³

Visoko nije sačuvalo skoro ništa od onoga što je sačinjavalo njegovo urbanističko srednjovijekovno tkivo. Utvrđeni grad, nakon osmanskog osvajanja, nije ni popravljan ni održavan, dok je podgrađe bilo podvrgnuto intervencijama koje su u konačnici dovele do stvaranja naselja osmanskog tipa.

⁶² Anđelić, *Visoko i okolina kroz historiju I*, 163-164.

⁶³ Jelenić, *Kraljevsko Visoko i samostan sv.Nikole*, 52.

2.2. Osmansko Visoko

Nosioci osmanske civilizacije i kulture bili su gradovi kao politički, vojni i kulturni centri. Nisu nastajali samo „*spontanom razvojem proizvodnih i klasnih suprotnosti, već i svjesnom aktivnošću nosilaca vlasti i cijele vladajuće klase.*“⁶⁴ U tom kontekstu značajnu ulogu odigrala je institucija vakufa koja je zapravo predstavljala bazu urbanog razvoja osmanskog grada. Prema Esadu Hrvačiću „*riječ vakuf dolazi od arapskog glagola veqafe što znači zaustaviti, zadržati, posvetiti i ukazuje na to da je vakufska imovina ona imovina koja je izuzeta iz redovnog pravnog prometa stvarima i određena u neke druge svrhe,*“⁶⁵ te se na osnovu toga vakuf definira „*kao izuzimanje imovine voljom nekog lica iz njegovog vlasništva i njeno posvećivanje određenim ciljevima.*“⁶⁶ Ti ciljevi mogu biti vjerski, društveni, prosvjetni, privredni i milosrdni. Zasnovan je na propisima šerijatskog prava koji se temelji na Kur'anu i hadisu. Predmet vakufa mogu biti kako pokretne tako i nepokretne stvari.⁶⁷ Nastanak vakufa u Bosni i Hercegovini povezan je s dolaskom Osmanlija i uspostavljanjem sistema državne vlasti na osnovama šerijata.⁶⁸ Jedan vakif je često podizao, kada je u pitanju osnivanje kasabe, niz objekata koji su imali za cilj zadovoljavanje osnovnih potreba stanovništva. Pored džamije, obično je podizana i osnovna škola, dovođena je voda, gradio se jedan ili dva karavansaraja za putnike i na koncu osnivana je čaršija podizanjem određenog broja dućana.⁶⁹

Dolaskom Osmanlija srednjovjekovna naselja prolaze kroz različite faze dobijanja kontura osmanskog grada. Na početku su zatečena naselja zadržavala svoju fizionomiju, konfesionalnu i socijalnu strukturu stanovništva kao i proizvodnu organizaciju. U drugoj fazi već polahko počinju mijenjati svoju urbanu fizionomiju, strukturu proizvodnje kao i konfesionalnu i socijalnu strukturu. Naredna faza razvoja ovisila je o privrednim mogućnostima, demografskom situacijom u samom gradu i njegovoj okolini.⁷⁰

Kada je riječ o Visokom još uvijek nije moguće sa sigurnošću utvrditi kada su se Osmanlije učvrstile ovdje, premda u izvorima osmanske provenijencije stoji da je ovo područje i prije definitivnog pada srednjovjekovne bosanske države pod osmansku vlast bilo u sastavu Osmanskog carstva.⁷¹ Ostaje otvoreno pitanje „*da li je srednjovjekovni grad Visoki sa*

⁶⁴ Hatidža Čar-Drnda, „Visočka nahija u 15. i 16. stoljeću“, 24.

⁶⁵ Esad Hrvačić, *Vakuf-trajno dobro* (Sarajevo:Rijaset islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, 2001.), 6.

⁶⁶ Ibid., 7.

⁶⁷ Ibid., 14.

⁶⁸ Ibid., 46.

⁶⁹ Adem Handžić, „O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI stoljeću“, u: *Prilozi za orijentalnu filologiju* sv. 15 (1975.), 138.

⁷⁰ Čar-Drnda, „Visočka nahija u 15. i 16. stoljeću“, 25.

⁷¹ Hatidža Čar-Drnda, „Teritorijalna i upravna organizacija visočke nahije do početka 17. stoljeća“, 185.

*svojom okolicom pao pod tursku vlast prije 1463. ili te godine zajedno sa ostalom Bosnom, ne zna se, kao ni to da li je ga je 1463. godine opsjedao turski vojvoda Barak.*⁷²

Ove dvije kulture, srednjovjekovna bosanska i osmanska, imale su drugačiju percepciju i koncepciju urbanih struktura. Upravo su zbog toga primjetne i razlike u gradnji i razvoju naselja. Ono što je u srednjovjekovnoj Bosni moglo predstavljati gradsko naselje za Osmanlije je, međutim, moglo predstavljati selo jer je osmansko gradsko naselje funkcionisalo u sklopu mnogo šireg i kompleksnijeg društveno-političkog aparata. Osvajanjem srednjovjekovnog grada Visoki osmanska država se nije dala u uništavanje društvenih, kulturnih i ekonomskih tekovina koje su ga u srednjem vijeku određivale. Tome u korist govori i samo zadržavanje srednjovjekovnog imena koje svjedoči o svojevrsnom kontinuitetu između srednjovjekovnog i osmanskodobnog naselja.

O prvim decenijama razvoja Visokog pod osmanskom upravom vrlo malo se zna. Skromni uvid u to prvo doba donose sačuvane vakufname, koje imaju važnu historijsku, pravnu, umjetničku i jezičku vrijednost. Prvenstveno je to pravni dokument kojim se definiraju razlozi, svrha, predmet uvakufljenja, uvjeti i način korištenja te način upravljanja zadužbinom.⁷³ Vakufski objekti sa značajnom arhitekturom, u kojima je bio skoncentrisan sav vjersko-prosvjetni, kulturni i privredni život, činili su urbane kosture svih gradova.⁷⁴ Najstariji do sada poznati izvor u kojem se pominje Visoko kao dio osmanskog teritorija jeste vakufnama Isa-bega Ishakovića iz 1462. godine.⁷⁵ U ovom ranoosmanskome izvoru Visoko se navodi kao nahija,⁷⁶ vrlo vjerovatno da je i prije navedenog datuma teritorij visočke nahije bio u sastavu osmanske države. Prema vakufnami Isa-bega Ishakovića iz 1462. godine, koji je udario temelje današnjeg Sarajeva stoji „[Dalje je zavještao] sve mlinove pod jednim krovom na rijeci Željeznici u nahiji Visoko.“⁷⁷ Par godina poslije tačnije 1477., nastala je vakufnama Ajas-bega, koji se smatra osnivačem osmanskog Visokog. U njegovoj zadužbinskoj povelji navodi se da „je zavještao svoje kupatilo, dućane i vrt koji se nalaze u selu Visokom.“⁷⁸ Treća vakufnama u kojoj se spominje Visoko nastala je u augustu 1526. godine.⁷⁹ To je vakufnama

⁷² Kreševljaković, „Visoko“, 7.

⁷³ Adem Handžić, „O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI stoljeću“, 133.

⁷⁴ Ibid.

⁷⁵ Čar-Drnda, „Teritorijalna i upravna organizacija visočke nahije do početka 17. stoljeća“, 186.

⁷⁶ „*upravna jedinica koja je u osmanskoj administraciji predstavljala naseljeno mjesto s jednim ili više gradskih naselja pod neposrednom upravom državnog službenika*, vidi: Čar-Drnda, „Teritorijalna i upravna organizacija visočke nahije do početka 17. stoljeća“, 185.

⁷⁷ Šabanović, „Dvije najstarije vakufname u Bosni“, 22.

⁷⁸ Šabanović, „Dvije najstarije vakufname u Bosni“, 35.

⁷⁹ Kreševljaković, „Džamija i vakufnama Muslihuđina Čekrekčije: prilog povijesti Sarajeva XVI stoljeća“, 17-38.

Hadži-Mustafe Čekrečije, uspješnog sarajevskog zanatlije, u kojoj se navodi kako je sagradio „jedan mekteb i most preko Bosne u Visokom i za izdržavanje ovih zadužbina ostavio 800 srebrenih drama sultan Sulejmanovih u gotovu i u visočkoj čaršiji jedno zemljište, na kome je sagradio 21 dućan, a ostatak tog zemljišta dao je pod mukatu Musi Hrvatiniji.“⁸⁰

Kada su Osmanlije osvojile i stupile na teritoriju srednjovjekovne bosanske države, nisu ukidale zatečene institucije jer bi to vrlo vjerovatno dovelo do otpora. Pojedine institucije su modifikovane i prilagođavane osmanskome sistemu ili su čak ostavljane u nepromijenjenom obliku. Visočka nahija je najprije pripadala kraljevoj oblasti, oblasti koja je bila pod neposrednom vlašću bosanskog vladara. Nakon što je izvršena reorganizacija bosanskog sandžaka u administrativno-teritorijalnom smislu, krajem sedme decenije 15. stoljeća, kraljeva oblast je podijeljena na tri manje oblasti: sarajevski, brodski i neretvanski (kadiluk). Visočka nahija je priključena sarajevskom, u čijim je okvirima ostala sve do raspada Osmanskog carstva.⁸¹ Obzirom da se kadiluk⁸² sastojao od više nahija, kadija je, u sjedištima većih nahija postavljao svoje zastupnike, naibe, koji su obavljali sudsko-administrativne poslove,⁸³ a Visoko je već 1483. godine imalo svog naib-kadiju koji se „zvao Ibrahim, sin Mehmeda.“⁸⁴

Tokom osmanskog perioda Visoko je prošlo kroz različite faze urbanog i arhitektonskog razvoja. Na osnovu informacija iz vakufnama moguće je uočiti da je Visoko na samom početku osmanske vladavine bilo selo da bi za kratko vrijeme postalo kasabom što u osmanskoj terminologiji predstavlja naselje s urbanim karakteristikama koje neophodno moraju sačinjavati i javni i infrastrukturni elementi, koji ga u tom smislu jasno odvajaju od sela. Da bi jedno selo postalo kasabom bilo je potrebno ispuniti uslove kao što je postojanje stalno naseljenog muslimanskog stanovništva, najmanje jedna džamija, trg, odnosno čaršija i održavanje sedmičnog pazara.⁸⁵ U konačnici Visoko postaje nahija i tu funkciju i ulogu će imati sve do austrougarske okupacije 1878. godine.

⁸⁰ Kreševljaković, „Visoko“, 9.

⁸¹ Čar-Drnda, „Teritorijalna i upravna organizacija visočke nahije do početka 17. stoljeća“, 189.

⁸² Kadiluk – nadležno područje jednog kadije: sretz. Turska (sic!) carevina se dijelila na vilajete, vilajeti na sandžake, sandžaci na kadiluke, kadiluci na nahije, nahije na sela i gradove, a gradovi na mahale. Abdulah Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku* (Sarajevo: Svjetlost, 1966.), 379.

⁸³ Čar-Drnda, „Teritorijalna i upravna organizacija visočke nahije do početka 17. stoljeća“, 189.

⁸⁴ Hatidža Čar-Drnda, „Sidžil visočkog kadiluka (1755.-1810.) kao historijski izvor“, 253.

⁸⁵ Handžić, „O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI stoljeću“, 134.

Teritorijalni opseg visočke nahije tokom 15. i 16. stoljeća bio je podložan stalnim promjenama. Na osnovu prvog i do sada jedinog sačuvanog popisa visočke nahije, koji se nalazi u katastarskom popisu iz 1468/9. godine, može se vidjeti da je u sastav visočke nahije ulazilo 156 naselja.⁸⁶ Nešto intenzivnije administrativne reforme započete drugom polovinom 15. stoljeća nastavljene su i tokom narednog, te su tako visočkoj nahiji priključeni rudnici Fojnica, Kreševo, Vareš i Sebežić. Uprkos tome, broj seoskih naselja je manji nego u ranijem periodu. Zbog stalnih administrativnih promjena u 16. stoljeću broj naselja se stalno mijenjao, pa je tako 1516. godine u visočkoj nahiji evidentirano 118 naselja, dok naredni popis Bosanskog sandžaka iz 1528/30. godine pokazuje brojku od 112 naselja, što je ostalo nepromjenjeno sve do kraja stoljeća. Prema podacima katastarskog popisa Bosanskog sandžaka iz 1604. godine u ovoj nahiji je evidentirano 140 naselja.⁸⁷ Već 1483. godine visočka nahija je imala svog namjesnika, koji se nalazio na njenom čelu, a prvo poznato ime namjesnika Visokog datira iz 1509. godine, gdje se spominje „izvjesni Ali-beg.“⁸⁸ U kasnijim izvorima spominju se još imena trojice namjesnika Visokog i to Ejub-age (1646.), Bećira (1704.) i Mustafe Like (1732.).⁸⁹

U ranom periodu, tj. u periodu uspostavljanja i stabilizacije osmanske vlasti, Visoko nastavlja da živi svoj raniji život, gotovo netaknut u privrednom i društvenom pogledu. To je prva faza razvoja naselja pod Osmanlijama. S daljom urbanizacijom i ekonomskim razvojem Visoko već u prvoj polovini 16. stoljeća dobija status kasabe. Prve konture naselja osmanskog tipa Visoko dobija prije 1477. godine angažovanjem Ajas-bega koji je podigao jedan hamam i nekoliko dućana. Do kraja treće decenije 16. stoljeća podignuta je i tekija, prva džamija, osnovna škola te jedan most. Kompleks građevinskih objekata koji su imali privredni, komunikacioni i humanitarno-prosvjetni karakter koje je Ajas-beg dao podići u vidu svoje zadužbine predstavljaće početno jezgro, privredni centar novog naselja koji se formira na prostoru srednjovjekovnog trga.⁹⁰ U sredini ove čaršije nalazio se sebilj. Na istom mjestu ostala je čaršija sve do danas. Visoko se od sebilja izgrađivalo se niz lijevu obalu Fojnice prema ušću te niz Bosnu prema Ajas-pašinom mostu i dalje.⁹¹ Značajnu ulogu u daljnjem urbanom razvoju Visokog odigralo je podizanje zavije koja, na zahtjev Ajas-paše, biva izgrađena u devetoj deceniji 15. stoljeća. U ranom periodu djelovanja osmanske vlasti u Bosni

⁸⁶ Čar-Drnda, „Teritorijalna i upravna organizacija visočke nahije do početka 17. stoljeća“, 189.

⁸⁷ Ibid., 186-188.

⁸⁸ Ibid., 190.

⁸⁹ Kreševljaković, „Visoko“, 14.

⁹⁰ Ibid., 26-28.

⁹¹ Ibid., 7.

i Hercegovini, zavije su bile veoma značajne za širenje i prihvatanje islama. Pored vjersko-obrazovne funkcije zavije su imale socijalnu i humanu ulogu.⁹²

Visoko je na osnovu privredne djelatnosti stanovništva već u prvoj polovini 16. stoljeća bilo podijeljeno na dva dijela. Ovo je period u kojem je podignuta prva džamija, Šerefuddinova, u čijoj blizini je locirana i prva mahala.⁹³ U opširnom registru za Bosanski sandžak iz 1528. godine sadržana je bilješka u kojoj se navodi da je „*baština Dobrivoja u posjedu Šerefuddina. Spomenuti Šerefuddin uvakufio je za časnu džamiju koja se nalazi u zaštićenom Visokom.*“⁹⁴ O osnivaču prve visočke džamije Šerefuddinu ne zna se ništa. Bitno je navesti da u ovom periodu nastaje i prva prosvjetna ustanova, odnosno mekteb. To je bila svojevrsna osnovna škola u kojoj su djeca učila osnove vjerskog obrazovanja, pismenosti i lijepog vaspitanja. U Hadži-Mustafinoj vakufnami iz 1526. godine predviđena su sredstva i za platu učitelju.⁹⁵

Od druge polovice 16. stoljeća do početka 17. stoljeća intenzivno se nastavlja proces izgradnje i razvoja Visokog. Stabiliziranjem života naselje se širi tako da postaje značajan zanatsko-trgovački centar, te tako „*u četvrtoj deceniji Visoko je naselje sa sedam mahala a u sedmoj deceniji s jedanaest*“ kako navodi Hatidža Čar-Drnda u tekstu „*Visočka nahija u 15. i 16. stoljeću.*“⁹⁶ Najbrojnija mahala bila je mahala džamije Alauddina. O njemu nema nikakvih podataka, osim da je džamiju sagradio poslije 1540. godine. Dalje slijede mahala Muslihuddina Čekrekčije, koja se nalazila uz mekteb kojeg je ranije podigao, potom mahala tabaka Muruvveta, uz mesdžid koji je sagradio kao svoju zadužbinu prije 1570. godine, zatim mahala Piri hodže i mahala Šerefuddina. U varoškom dijelu nalazilo se šest mahala: mahala Nesuha, Pavle, Stjepana, Bali, Božidara i Radila.⁹⁷ Visoko je u sastavu Osmanskog carstva i u narednom periodu napredovalo i sve se više urbano razvijalo. Pored urbanog razvoja u Visokom je cvjetao i obrt, prije svega tkanje ćebeta i mutapa (pokrivač od kostrijeti) ali treba istaći i učinjanje kožâ čime su se bavili tabaci.⁹⁸ Zadnje decenije osmanske uprave pokazale su, ne samo u Visokom nego i po cijeloj Bosni i Hercegovini, značajan napredak. Konkretno u Visokom 1838. godine sagrađena je i otvorena medresa dobrovoljnim doprinosima visočkog stanovništva, a zemljište za izgradnju džamije poklonio je visočki uglednik Ahmet-ef. Pinjagić. U medresi se nalazila biblioteka „*za koju je 1840. godine uvakufio Mustafa-paša*

⁹² Čar-Drnda, „Visočka nahija u 15. i 16. stoljeću“, 29.

⁹³ Ibid., 28.

⁹⁴ Ibid., 29.

⁹⁵ Ibid., 31.

⁹⁶ Ibid., 33.

⁹⁷ Ibid., 34.

⁹⁸ Kreševljaković, „Visoko“, 11.

*Babić 83 rukopisa mahom vjerske sadržine.*⁹⁹ Građanska škola ili ruždija otvorena je oko 1870. godine, čiji je posljednji upravitelj bio Abdullah ef. Đonlagić.¹⁰⁰ Stanovništvo pravoslavne vjeroispovjesti sagradilo je crkvu i uz nju, 1850. godine, osnovnu školu. U periodu između 1833. i 1878. godine dva puta je pravljjen most preko rijeke Bosne. Za vrijeme vezirovanja Topal Šerif Osman-paše (1861.-1869.) u Bosni i Hercegovini sagrađeni su brojni kolski putevi kada je napravljen i put od Visokog do Kiseljaka i od visočkog mosta do granice zeničke nahije.¹⁰¹ Prvih godina iza okupacije nije bilo većih urbanističkih intervencija te je Visoko zadržalo izgled naselja osmanskog tipa.

3. Arhitektonski spomenici

3.1. Džamije

Visoko broji devet džamija, od toga ih je pet s kamenom a četiri s drvenom munarom. Nigdje nema pismenih dokaza o tome ko je i kada podizao visočke džamije te se zapravo ni za jednu ne zna tačan datum gradnje. Opće je poznato da su Osmanlije, osvojivši određenu teritoriju, nastojale da počnu s gradnjom svih potrebnih objekata kako bi osigurale i učvrstile svoju vlast. Pripadnicima i sljedbenicima islama svakako je bio potreban hamam ili banja, međutim najpotrebnija je bila džamija. Budući da se na osnovu Ajas-begove vakufname¹⁰² pouzdano zna da je na visočkom teritoriju postojao hamam prije 1477. godine, bez sumnje je tačan podatak da je i prije podizanja hamama podignuta barem jedna džamija.

U najstarijem dijelu grada nalaze se dvije džamije Pertačka ili Hadži-Ibrahimova džamija i Šerefuddinova, koje se svakako ubrajaju među prvoizgrađene džamije pod vladavinom Osmanlija. Podijeljena su mišljenja o tome koja je od ove dvije džamije starija, međutim to nas usmjerava na to da su obje približno iste starosti. Džamiju na Kraljevcu sagradio je izvjesni Hadži-Muruvvet, Šadransku i Donjomahalsku Alauddin, a Saračicu Hadži-Hasan Saračić. Tabaci su sebi pored tabhane napravili i džamiju. Međutim, ne zna se sa sigurnošću ko su osnivači džamija Jenji bair i Rosulje. Oko svih ovih džamija nastale su mahale koje se po njima nazivaju, što je bilo karakteristično i za druga osmanska naselja.¹⁰³

⁹⁹ Kreševljaković, „Visoko“, 17.

¹⁰⁰ Ibid.

¹⁰¹ Ibid., 18.

¹⁰² Šabanović, „Dvije najstarije vakufname u Bosni“, 32.

¹⁰³ Kreševljaković, „Visoko“, 9.

Kako Kreševljaković navodi „prije 1640. godine u Visokom je bilo sedam džamija i prema tome kasnije su sagrađene još dvije. Jedna od tih je džamija u Rosuljama, za koju stariji ljudi pričaju da su je sagrađili mahaljani a druga je po svoj prilici džamija na Novom brdu.“¹⁰⁴ Od sedam džamija koje su postojale prije 1640. godine dvije se zovu Alauddinovima imenom i razlikuju se po dodatku Kebir i Sagir, što može značiti Stariji i Mlađi ili Veliki i Mali. „Smatra se da ove dvije džamije nije gradio jedan te isti dobrotvor, jer kad bi bilo tako onda bi se razlikovale po dodatku atik i džedid (stara i nova)“¹⁰⁵, zaključuje Kreševljaković.

Visočke džamije se, većinom, sastoje iz jednog pravougaonog prostora, „obzirom da se ovaj oblik može najbolje prilagoditi potrebnoj veličini objekta a nekad i raspoloživoj parceli i osnovnim zahtjevima konstruktivne prirode,“¹⁰⁶ u kojem su smješteni mihrab, minber, mahvil, ćurs; zatvoreni ravnim drvenom tavanicom, bez kupola. Uveliko podsjećaju na jednostavne stambene objekte. Ispred džamije je bio natkriven trijem sa sofama a uz bočnu stranu prislonjena je munara što je karakteristično za Pertačku, Šerefuddinovu, Saračicu i Šadransku džamiju. Kod preostalih, Kraljevačke, Donjomahalske, Tabačke, Rosuljačke i Novobrdске, drvena munara se oslanja na tavanski gredni sklop i izrasta iz krovne konstrukcije. Do danas su sve pretrpjele izvjesne izmjene tako da je teško stvoriti sliku o prvobitnom izgledu.¹⁰⁷

3.1.1. Šerefuddinova-Bijela džamija

Osmansko carstvo je planski osnivalo gradove u skladu s vojno-administrativnim, privrednim, komunikacijskim kao i strategijskim potrebama. Podizanje naselja osmanskog tipa uglavnom je započinjalo izgradnjom mjesne džamije. Na osnovu toga moguće je pretpostaviti da je i u Visokom, kao i u većini mjesta osvojenih prije njega, najprije sagrađena džamija. Pretpostavlja se da je to bila Šerefuddinova džamija,¹⁰⁸ izgrađena u periodu između 1465. i 1470. godine, ponajprije zbog toga što je u njenoj neposrednoj blizini, nešto kasnije sagrađen, tokom 1477. godine, hamam.¹⁰⁹ O samom vakifu Šerefuddinu nisu sačuvani podaci. Kako je 1526. godine Mustafa Muslihuđin Čekrekčija sagrađio nekoliko dućana u Visokom, nema sumnje da je džamija morala postojati uz ove trgovačke objekte koji su bili začetak

¹⁰⁴ Kreševljaković, „Visoko“, 7.

¹⁰⁵ Ibid.

¹⁰⁶ Medžida Bećirbegović, *Džamije sa drvenom munarom u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo: Sarajevo Publishing, 1999.), 55.

¹⁰⁷ Ibrahim Krzović, *Bijela džamija u Visokom* (Visoko: Odbor Islamske zajednice Visoko, 1980.)

¹⁰⁸ Durajlić, *Islamski sakralni spomenici iz osmanlijskog perioda na području općine Visoko*, 18.

¹⁰⁹ Čar-Drnda, „Visoko u sastavu Osmanskog carstva – XV i XVI stoljeće“, 194.

formiranja visočke čaršije. U biti, želi se kazati da Muslihuddin Čekrekčija nije mogao sagraditi dućane ukoliko u Visokom prije toga nije postojala džamija. Poprilično širok prostor nalazio se južno od Šerefuddinove džamije te se u tom pravcu u narednom periodu oformio i trg nazvan Sebilj, koji je do današnjeg dana sačuvaao svoje prvobitno ime.

Ilustracija 1. *Šerefuddinova džamija prije gradnje novog objekta*

Ilustracija 2. *Šerefuddinova-Bijela džamija*

Stara Šerefuddin džamija bila je masivna, s debelim zidovima i prilično visokom minaretom, 25-30 metara, koja je u potpunosti bila od kamena. Vjerovatno je, kao i ostale visoke džamije koje svojim izgledom slijede oblik standardnih osmanskih džamijâ, pripadala tipu jednodimenzionalnih džamijâ koja obuhvata trijem sa sofama i prostor za molitvu. Kako se nalazila u samom centru čaršije, okružena brojnim dućanima, pretpostavlja se da je objekat džamije od čaršije bio odvojen haremom. Šerefuddinova džamija je, dugo vremena, bila centralna, čaršijska džamija, a kao takva predstavljala je objedinjenje različitih funkcija poput doma kulture, gradske vijećnice, sudnice, osnovne škole kao i musafirhane. U konačnici predstavljala je središte javnih događanja u tadašnjoj visokoj čaršiji zbog čega se nekada naziva i Čaršijska džamija.¹¹⁰

Tokom 1969. godine prvobitni osmanski objekat je srušen a na mjestu stare džamije sagrađena je nova 1980. godine. Projekat izgradnje novog objekta pripao je znamenitom bosanskohercegovačkom arhitekti Zlatku Ugljenu. Izgradnja nove džamije trajala je do 1980. godine. Objekat je tada dobio novo ime, koje je nastalo na osnovu dominantnih vanjskih i unutrašnjih zidnih ploha. Projekat nove Bijele džamije svrstan je među tri najljepša sakralna objekta u Evropi 2007. godine od strane Udruženja mađarskih arhitekata. Osim što se nalazi na listi najljepših evropskih džamija, ova džamija je 1983. godine osvojila i nagradu Aga Khan s ciljem priznavanja primjera arhitektonske izvrsnosti. Džamija je jedan od najvažnijih spomenika moderne arhitekture ne samo Visokog, nego zasigurno i šire.

3.1.2. Hadži-Ibrahimova ili Pertačka džamija

Pored Šerefuddinove džamije u najstarijem dijelu grada nalazi se Hadži-Ibrahimova ili Pertačka džamija, koja se ubraja među prvoizgrađene džamije pod vladavinom Osmanlija na području Visokog. Podijeljena su mišljenja o tome koja je od ove dvije džamije starija, međutim to nas usmjerava na to da su obje približno iste starosti. Pretpostavlja se da je Pertačka džamija sagrađena u 15. stoljeću, najvjerovatnije 1477. godine. Podignuta je u neposrednoj blizini trgovišta, to jeste pijace poznatog pod nazivom Sebilj.¹¹¹ Džamija je kroz stoljeća ruinirala što je bilo razlogom detaljne rekonstrukcije 2001. godine.

¹¹⁰ Preuzeto sa: <https://vipromo.ba/arhitektura-visokog-bijela-serefudinova-dzamija-3/> (09.08.2018.)

¹¹¹ Durajlić, *Islamski sakralni spomenici iz osmanlijskog perioda na području općine Visoko*, 17.

Ilustracija 3. *Pertačka džamija*

prije rekonstrukcije

Ilustracija 4. *Pertačka džamija*

nakon rekonstrukcije

Zatečeni objekat Pertačke džamije, prije posljednje rekonstrukcije, bio je jednostavne građe, debljih, kamenih zidova, s kamenom munarom prislonjenom s desne strane. To je bila jednodimenzionalna džamija s krovom na četiri vode, odnosno molitvenim prostorom i trijemom sa sofama. Bila je prekrivena crijepom, a prozori su bili jednostavni, bez demira i mušepaka. Munara je naročito zanimljiva, izgrađena je od sedre, kamena koji je, najvjerovatnije, vađen iz obližnje rijeke Fojnice, što je jedinstven primjer u Visokom. Završetak munare krase otvorena galerija ukrašena ornamentima, a na kraju je kupasto krovište. Obnovom 2001. godine džamija dobija novi izgled. U dužini trijema sagrađena je drvena lođa. Stari prozori su zamijenjeni novim.

Kako se ova džamija smatra jednom od najstarijih u Visokom, čini se zanimljiv dodati da se u haremu džamije nalazi dvadeset devet mezara s oba nišana, te šest uzglavnih nišana postavljenih bez vidljivog obilježja mezara. Od ovih nišana, njih ukupno trideset pet, samo na četiri su pronađeni tarihi, međutim nečitki. Ova četiri mezara omeđena su santračem.¹¹²

¹¹² Durajlić, *Islamski sakralni spomenici iz osmanlijskog perioda na području općine Visoko*, 17.

3.1.3. Tabačka džamija

Tabačka džamija je izgrađena na lijevoj obali rijeke Fojnice, na nekadašnjoj periferiji visočke čaršije, uz staru tabhanu. Izgradnja džamije je, vrlo vjerovatno, počela nakon što se na području Visokog jače razvio tabački zanat što je moglo biti najkasnije u prvoj polovini 17. stoljeća¹¹³. Džemat džamije činili su prvenstveno tabaci-zanatlije. Nekoliko puta je stradala, što zbog požara koji su zahvatili Visoko početkom 18. stoljeća, što zbog poplava.¹¹⁴ Godine 1871. desila se posljednja poplava kada je rijeka Fojnica odnijela i tabhanu i stupe i džamiju. Nakon poplave izgrađena je džamija u današnjem obliku,¹¹⁵ a obnovljena je 1960. godine kada je popravljeno šerefe munare, dok su ratna oštećenja sanirana 2000. godine. Tokom projekta rekonstrukcije Tabačke džamije, u periodu između 2004. i 2008. godine, uvedeno je grijanje u prostorije, izrađen, prevezen i postavljen šadrvan sa nadstrešnicom, klupa uz šadrvan i ograde oko mezaristana.¹¹⁶ Džamija pripada tipu jednodostornih džamija sa sofama i jednom, drvenom munarom, te se pretpostavlja da je u cjelini rad domaćih majstora.

Ilustracija 5. Tabačka džamija prije i nakon rekonstrukcije

Prostorni oblik standardne jednodostorne džamije s drvenom munarom obuhvata trijem sa sofama i glavni prostor za molitvu a povezani su četvorovodnim krovom iz kojeg se nastavlja drvena munara. Ono što se može uočiti kod džamija s drvenom munarom jeste težnja da se u okviru jednog manjeg objekta, ostvari maksimum prostornog efekta te da se

¹¹³ Kreševljaković, „Visoko“, 10.

¹¹⁴ Odluka: Tabačka džamija

http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=1856 (11.04.2018.)

¹¹⁵ Kreševljaković, „Visoko“, 10.

¹¹⁶ Preuzeto sa: <http://www.visoki.ba/artikal/tabhanskatabacka-dzamija-u-visokom/33> (11.04.2018.)

prihvati što više vjernika. To se najčešće postiže različitom postavom mahfila¹¹⁷ čime dolazi do stvaranja raznovrsnih unutrašnjih prostora u okviru istog tipa objekta.¹¹⁸

Za izgradnju džamije korišten je lomljeni kamen kao i ćerpić s upotrebom hrastovih hatula. Prekrivena je četverostrešnim krovom s crijepom kao krovnim prekrivačem. Najvjerovatnije se, prvobitno, za njeno pokrivanje koristila drvena šindra, koja je, uslijed brojnih požara, izgorjela. Ima ukupno šesnaest prozora koji su raspoređeni u dva nivoa, po osam u svakom. Postoji razlika u obliku gornjih i donjih prozora. Gornji prozori imaju trouglast završetak, s tim da se ne zna sa sigurnošću da li je to njihov izvorni oblik ili je nastao nakon obnove objekta 1871. godine. Donji prozorski otvori su pravougaone forme. Sa spoljašne strane su zatvoreni demirima, a sa unutrašnje drvenim mušepcima. Ima drvenu munaru osmougaone osnove, visine 15 metara. Prekrivena je pocinčanim limom i završena alemom sa dvije jabuke. Šerefe je pravilnog osmougaonog presjeka, sa osam drvenih stubova, završenih velikim lučnim otvorima.¹¹⁹ Na glavnoj ulaznoj fasadi nalazi se drveni trijem sa sofama i petnaest drvenih stubova. Na starijim fotografijama džamije mogu se vidjeti polukružni otvori na fasadi i trijem koji je bio otvoren. Kasnijim intervencijama trijem je zatvoren i postakljen. Enterijer džamije je sav izveden u drvetu, osim mihraba. Mahfil je također bio drven i oslanjao se o dva masivna drvena stuba sa jastucima.¹²⁰

U mezarju pored džamije nalazi se dvadeset jedan uzglavni nišan. Nišani su manjih dimenzija, od kamena miljevine i krečnjaka.¹²¹ Tabačka džamija je 7. oktobra 2003. godine proglašena nacionalnim spomenikom Bosne i Herecegovine.

¹¹⁷ Bećirbegović, 1999. 156. „To je galerija na stupovima, a služi za mujezina te za povećanje prostora za molitvu. Obično se nalazi desno od ulaza ili duž ulaznog zida.“

¹¹⁸ Ibid., 57.

¹¹⁹ Durajlić, *Islamski sakralni spomenici iz osmanlijskog perioda na području općine Visoko*, 23-24.

¹²⁰ Odluka: Tabačka džamija

http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=1856 (12.04.2018.)

¹²¹ Durajlić, *Islamski sakralni spomenici iz osmanlijskog perioda na području općine Visoko*, 29.

3.1.4. Hadži-Muruvvetova ili Kraljevačka džamija

Džamija je, najvjerojatnije, sagrađena u 17. stoljeću te se nalazi u dijelu grada koji se naziva Kraljevac zbog čega je poznatija kao Kraljevačka, a ne po imenu vakifa Hadži Muruvveta. Originalni osmanski objekat srušen je 1984/85. godine, dok sadašnji datira iz 1986. godine. Prije pet godina, tačnije 2013., uređen je prostor oko džamije.¹²²

Ilustracija 6. *Kraljevačka džamija prije rekonstrukcije*

Ilustracija 7. *Kraljevačka džamija nakon rekonstrukcije*

Na osnovu nekoliko reprodukcijâ moguće je zaključiti da je Kraljevačka džamija iz osmanskog perioda pripadala tipu jednoporostorne džamije s krovom na četiri vode i trijema sa sofama, skromnih dimenzijâ i vanjskog izgleda. Kao što je slučaj s većinom visočkih džamija osmanskog razdoblja i ova se džamija izdvajala od stambenih kuća u neposrednoj blizini po drvenoj munari koja je izrastala iz krovne konstrukcije. Munara je bila osrednje visine, osmougaoanog oblika, s pokrivenom galerijom dodatno ukrašenom kandiljima. Prozori džamije na trijemu bili su pravougaonog, a s bočnih strana kvadratnog oblika. Svi prozori bili su osigurani demirima. Također, bitno je primijetiti da je trijem džamije prije rušenja bio zatvoren, dok je nakon rušenja i ponovne izgradnje trijem otvoren.

Današnja Kraljevačka džamija, izgrađena 1986. godine, poprimila je drugačiji izgled u odnosu na prvobitnu džamiju iz osmanskog perioda. Prvobitni plan izgradnje je ostao isti, što

¹²² Tokom uređenja oko džamije uređen je prilaz džamiji kada je postavljena betonska podloga od ferobeta. Izvršena je rekonstrukcija željezne ograde harema džamije, a ispred džamije je postavljena kovana ograda. istom prilikom postavljena je nova rasvjeta te je tako prilaz džamiji u noćnim satima postao ljepši.

znači da je to još uvijek jednoporostorni tip džamije s krovom na četiri vode, dok je trijem džamije upotpunosti izmijenjen. Urađen je u drvenoj konstrukciji s zastakljenim gornjim dijelom. Prozori nove džamije su poprimili nove veličine kao i oblik. Podijeljeni su u dvije zone, sa po dva prozora, u donjoj zoni su izduženog, pravougaonog oblika, dok su prozori u gornjoj zoni manjih dimenzija i lučno zasvedeni. Čini se da je najveća promjena položaj munare koja je sada dograđena uz džamiju, s njene desne strane. Pored toga nova munara nije „drvena munara osrednje visine“ nego je sada riječ o visokoj, betonskoj munari s dva šerefeta, donjim otvorenim i gornjim zatvorenim. Vrijedno je spomenuti da se u mezarju Kraljevačke džamije nalazi trideset devet nišana.¹²³

3.1.5. Hadži-Hasanova ili Saračica džamija

Obzirom da nema sačuvane vakufname niti za jednu visočku džamiju na osnovu koje bi se mogao utvrditi tačan datum izgradnje, pretpostavlja se da je Hadži Hasanova džamija ili Saračica sagrađena u 17. stoljeću. Hamdija Kreševljaković navodi da joj je najvjerojatnije osnivač bio obrtnik, i to sarač¹²⁴ što se može povezati i s njenom skromnošću. Vremenom je džamija mijenjala vanjski izgled, dok se njen tlocrt u biti nije mnogo mijenjao. Posljednje poznate promjene nastale su tokom rekonstrukcije 2000. godine a naročito tokom 2017. godine kada je zamijenjena krovna i stropna konstrukcija, zidovi i podne obloge, izgrađen novi mahfil te dograđen predulaz od drvene konstrukcije. Izgrađena je na lijevoj obali Kraljevačkog potoka, između kuća i bašti, u blizini Tabhane.

Ilustracija 8. Saračica džamija prije i nakon rekonstrukcije

¹²³ Durajlić, *Islamski sakralni spomenici iz osmanlijskog perioda na području općine Visoko*, 23.

¹²⁴ Kreševljaković, „Visoko“, 10.

Saračica je najmanja je od devet visočkih džamija, a ujedno najskromnija svojim dimenzijama i arhitekturi. Pripada tipu jednodimenzionalnih džamija s četverodimenzionalnim krovom. Unutar džamije, po pravilu, smješteni su mihrab, minber i mahfil koji su zatvoreni drvenom tavanicom bez kupolâ.

Objekat prije rekonstrukcije iz 2017. godine imao je šest prozorskih okvira, bez demira i mušepaka. Premda je džamija skromna svojom estetikom uz nju je sagrađena kamena munara osrednje veličine i nalazi se s desne strane, te koja akcentira cijeli objekat džamije ukrašena je jednostavnim šerefetom i kupastim krovom.

Fotografije koje su nastale tokom prošlogodišnje rekonstrukcije otkrivaju bondručnu konstrukciju zidova džamije, to jeste sagrađeni su od opeke i drvenih greda. Posljednjom rekonstrukcijom džamija je donekle promijenila izvorni izgled.

U haremu džamije otkriveno je četrdeset pet nišana manjih dimenzija, bez tariha.¹²⁵ Uz ovu džamiju nalazi se i turbe, međutim ne zna se sa sigurnošću kome pripada. Pred turbetom se nalazi prepolovljeni nišan ženske osobe Haseći iz 1653. godine te se na osnovu toga pretpostavlja da i turbe potiče iz polovine 17. stoljeća.¹²⁶

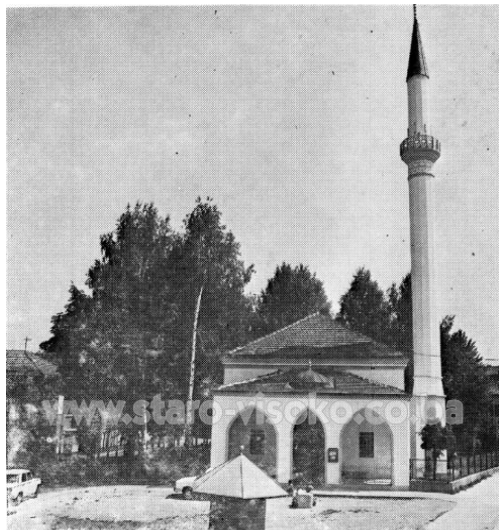
3.1.6. Alauddin Kebir ili Šadravska džamija

Među džamijama koje su postojale prije 1640. godine jesu dvije džamije istog imena Alauddinova džamija - razlikuju se jedino po tome što se jedna naziva Alaudinova Kebir džamija, a druga Alaudinova Sagir džamija. Atributi *kebir* i *sagir* su arapske riječi koje se na bosanski mogu prevesti kao stariji (*kebir*) i mlađi (*sagir*). Hamdija Kreševljaković u članku, posvećenom historiji Visokog, smatra da ove dvije džamije nije gradio isti vakif jer kada bi to bio slučaj onda bi se razlikovale po dodatku *starija* i *džedid (nova)*. Čini se da je Kreševljakovićeva teza opravdana, jer džamije imaju i odvojene vakufe. Na osnovu jedne bilješke koja se navodi u sarajevskom sidžilu iz 1577. godine spominje se vakif Alauddin bez ikakve oznake, te Kreševljaković smatra da se ova bilješka odnosi na vakuf današnje Alauddin Kebir džamije, koja se nalazi u središtu Visokog. Slijedeći tu analogiju značilo bi da

¹²⁵ Durajlić, *Islamski sakralni spomenici iz osmanlijskog perioda na području općine Visoko*, 27.

¹²⁶ *Ibid.*, 217.

je Alauddin Sagir džamija sagrađena poslije 1556. godine, što također potvrđuje njena periferna lokacija u odnosu na urbano tkivo Visokog.¹²⁷

Ilustracija 9. Šadravska džamija

prije rekonstrukcije

Ilustracija 10. Šadravska džamija

nakon rekonstrukcije

Alauddin Kebir džamija se nalazi u središtu naselja. Pored naziva po svom utemeljitelju Alauddinu, poznata je još i kao Šadravska džamija zbog šadrvana koji se nalazio u neposrednoj blizini. Prema svema sudeći podignuta je prije 1557. godine i tokom svoje historije najmanje tri puta je stradala. Zna se da je gorjela 1697. godine prilikom provale habsburškog princa Eugen Savojskog u Bosnu. Naredna oštećenja pretrpjela je tokom velikog požara u Visokom 1911. godine i tokom agresije 1992.-1995. kada je granatirana i znatno oštećena.¹²⁸ Nalazi se na privremenoj listi nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine.¹²⁹

Pronađena dokumentacija o ranijem objektu potvrđuje da je to bila jednostavna, jednodimenzionalna džamija s molitvenim prostorom i trijemom. Ubraja se u prostranije visočke džamije s dimenzijama 10,20×12,40 m. Molitveni prostor bio je natkriven četverovodnim krovom dok je trijem imao zasebno krovište na dvije vode. Obje cjeline su prekrivene crijepom kao krovnim prekrivačem. Kako se primijeti trijem džamije je zasebno krovištem bio

¹²⁷ Kreševljaković, „Visoko“, 10.

¹²⁸ Durajlić, *Islamski sakralni spomenici iz osmanlijskog perioda na području općine Visoko*, 25.

¹²⁹ Preuzeto sa: http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=8&lang=1 (18.04.2018.)

odvojen od molitvenog prostora džamije što nije bio slučaj kod drugih visočkih džamija, gdje su trijem i molitveni prostor pod zajedničkim krovom činili jednu cjelinu. Ono što je dodatno zanimljivo jeste da se na trijemu, na sredini strukture, nalazi jedna kupola, čineći je tako jedinom visočkom džamijom s kupolom. Fotografije ukazuju da je bilo riječ o manjoj kupoli, sastavljenom iz osam kriški. Trijem je bio sastavljen iz tri traveja. Portal trijema krasila su tri prelomljena luka, središnji nešto uži od dva koja ga flankiraju. S desne strane džamije nalazila se visoka, kamena, munara s jednim šerefetom. Izgled munare ostavlja prostor za sumnju da je to njen originalni izgled, pa se pretpostavlja da je sagrađena nakon rekonstrukcije početkom 20. stoljeća.

Zbog rekonstrukcije i dogradnji na Šadrvanskoj džamiji ona je poprimila drugačiji izgled. Zadržala je prvobitni oblik jednodostorne džamije s molitvenim prostorom i trijemom. Molitveni prostor je i dalje ostao natkriven krovom na četiri vode, dok je trijem ukrašen s tri nove kupole, iznad svakog traveja po jedna kupola.

Iznad glavnog ulaza u džamiju isklesan je tarih na arapskom jeziku na tri kamene ploče. Tekst hronostiha je važan jer se u njemu spominje vakif džamije Alauddin. Prema Mehmedu Mujezinoviću tekst u prijevodu glasi:

*„Pouzdate se u Allaha. Namaz je stub vjere,
pa ko obavlja namaz, taj održava vjeru,
a ko ga napusti, taj ruši vjeru.
Allah je rekao: Bogomolje pripadaju Allahu,
pa zato se jedino njemu molite. (Kur'an)
Ovu časnu džamiju podgao je
Dobrotvor Alaudin Kebir,
U ime Allaha i za Njegovo zadovoljstvo.
Bože, dobrotvora nastani u visokom raju,
Kao i one koji budu u njoj učili ezan, predvodnike džemata i one koji budu
ovdje obavljali molitvu.
Bože, oprosti grijeha i svim susjedima vjernicima.
I podaj im visok stepen i zaštititi ih na dan suđenja.
Neka je sretan ko u ovu bogomolju iskreno i sa spoznajom uniđe.“*

Kako je spomenuto Šadravska džamija je stradala 1911. godine prilikom požara. O obnovi džamije svjedoči hronogram:

„Vječni Bože primi ovo dobro djelo i nagradi dobrotvore.

Godina 1333. (1914/15)

Događa se što Allah hoće! I on nam je dostatan.

Allah je rekao: Klanjajte se onima koji klanjaju. (Kur'an)

Božiji vjerovjesnik, nek je mir s njim, rekao je:

Susjedu džamije se ne priznaje molitva osim u džamiji.

*Recite: Bože, otvori nam najbolja vrata za svaku priliku.*¹³⁰

U groblju se nalazi dvadeset osam mezara s oba nišana, a nekoliko mezara je ograđeno satrančem. Većina mezara su od krečnjaka manjih ili većih dimenzija s turbanom u gužve.¹³¹ Među njima ističe se mezar ograđen santračem i podignut uz munaru na kojem su dva nišana. Uzglavni nišan je izuzetno visok odnosno 2,10 m te ima turban u gužve. Predaja ovaj spomenik pripisuje osnivaču džamije Alauddinu, a postoji i verzija da je podignut majstoru koji je pao s munare prilikom gradnje džamije.¹³²

3.1.7. Alauddin Sagir ili Donjomahalska džamija

Postoje predanja da je Alauddin Sagir džamija podignuta u prvoj polovini 17. stoljeća, tačnije 1620. godine. Tokom ratnog perioda 1992/1995. godine pretrpjela je brojna oštećenja te je današnji izgled dobila ponovnom gradnjom 1981. godine.

¹³⁰ Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine II*, 450-451.

¹³¹ Durajlić, *Islamski sakralni spomenici iz osmanlijskog perioda na području općine Visoko*, 25.

¹³² Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine II*, 451.

Ilustracija 11. *Alauddin Sagir džamija*

prije rekonstrukcije

Ilustracija 12. *Alauddin Sagir džamija*

nakon rekonstrukcije

Donjomahalska džamija iz osmanskog perioda pripadala je tipu jednodostornih džamija s četverovodnim krovom koji spaja trijem sa sofama i molitveni prostor. Imala je drvenu munaru koja je izrastala iz krovne konstrukcije. Munara je osrednje visine s natkrivenom galerijom pri vrhu strukture, galerija munare bila je ukrašena kandiljima. Trijem džamije je bio drvene konstrukcije s jednostavnim, manjim prozorima koji su također bili drvene građe. Prozori s preostalih strana džamije su pravougaonog oblika, skromnih dimenzija te podijeljeni na tri manja dijela.

Današnja Donjomahalska džamija iz 1981. godine je mnogo masivnija te je u mnogo čemu njen prvobitni izgled izmijenjen.¹³³ U džamijskom groblju nalazi se trinaest mezara koji su ograđeni satrančem.¹³⁴

¹³³ Zadržan je jednodostorni tip džamije na četiri krova, međutim džamija je značajno proširena kako u širinu tako i u visinu. Munara džamije je urađena u kamenu te je postavljena s njene desne strane. Slijedeći primjer tipičnih osmanskih džamija sastoji se od tri dijela. Prvi dio jeste osnova munare postavljena na četverokutno široko kameno podnožje koje je obojeno u zelenu boju, zatim osovina produženog tijela, cilindričnog oblika. Unutar osovine munare nalaze se kružne stepenice postavljene u smjeru suprotnom od kazaljke na satu. Posljednji dio je galerija ili balkon koji se nalazi na gornjem dijelu odakle mujezin poziva na molitvu. Munara se završava lukastom krunom na vrhu. S dvije strane džamije nalazi se 12 prozora podijeljenih u dvije zone, po 6 prozora. Prozori su uski, lučnog oblika. Sa strane džamije koja je okrenuta prema ulici i u čijoj je unutrašnjosti smješten mihrab nalazi se 8 prozora, po 4 prozora. Fasada džamije je zelene boje. Ulaz u džamiju predstavlja nadstrešnica drvene građe postavljena na dva stuba, prekrivena crijepom kao krovnom pokrivačem.

¹³⁴ Durajlić, *Islamski sakralni spomenici iz osmanlijskog perioda na području općine Visoko*, 31.

3.1.8. Džamija na Novom Brdu

Džamija na Novom Brdu ubraja se među džamije koje su sagrađene nakon 1640. godine te se za ovu džamiju, zajedno s Rosuljačkom, smatra da je sagrađena¹³⁵ najkasnije. Pretpostavlja se da je podignuta u drugoj polovini 18. stoljeća. Ne postoje nikakvi podaci čak ni predaje o tome ko ju je sagradio pa se zbog toga zadržao naziv Novobrdska džamija, na osnovu naziva mahale u kojoj se nalazi.

Ilustracija 13. *Novobrdska džamija prije rekonstrukcije*

Ilustracija 14. *Novobrdska džamija nakon rekonstrukcije*

Skromnih dimenzija, Novobrdska džamija pripadala je jednodimenzionalnom tipu džamije pod krovom na četiri vode s crijepom kao krovnim prekrivačem. Džamija nije imala dio trijema sa sofama, nego je za ulaz u džamiju ostavljen jedan manji uvučeni prostor u kojem su smještene drvena vrata zasvedena lukom. Džamiju su krasili visoki prozori zasvedeni obrnutim lukom.¹³⁶ Ovdje se otvara prostor za pretpostavku da je džamija doživjela preinake tokom 19. stoljeća jer slična prozorska rješenja nisu uobičajena za 18. stoljeće. Na strani džamije gdje je bio smješten ulaz, nalazila se drvena munara između dva prozorska otvora. Poprilično neuobičajenog oblika, munara je imala skromne dimenzije, bila je u visini krovne

¹³⁵ Prije 1640. bilo je u Visokom sedam džamija i prema tome kasnije su sagrađene još dvije. Jedna od tih je ona na Rosuljama, za koju stariji ljudi pričaju, da su je sagradili mahaljani prije 265 godina, a druga će po svoj prilici biti ona na Novom Brdu, vidi: Kreševljaković, „Visoko“, 9.

¹³⁶ Svaki od džamijskih prozora bio je sagrađen od tri dijela. Prvi, donji dio koji zauzima najviše prozorskog prostora, podijeljen je na dva, uska dijela. Zatim naredni dio koji je također podijeljen na dvije cjeline, ovaj put dosta manje. Između prvog i drugog dijela prozora nalazila se nezastakljena drvena pregrada. Nakon drugog dijela i ponovne pregrade, nalazi se posljedni dio prozora, lučni završetak koji je podijeljen na tri dijela.

konstrukcije i bez šerefeta. Ovakvo rješenje munare dodatno pojačava hipotezu da je došlo do određenih promjena u originalnom rješenju džamije, jer je munara ili nedovršena ili oštećena.

Današnja Novobrdaska džamija nije mnogo različita od nekadašnje osmanske. Rekonstrukcijom džamije nakon ratnih razaranja došlo je do izvjesnih promjena. Tlocrt džamije je ostao nepromijenjen. Drveni prozori su zamijenjeni PVC prozorima ali su zadržali svoja originalna mjesta kao i oblik. Glavna i najveća promjena ogleda se u novom izgledu munare. Munara je poprimila potpuno novi izgled, ali je zadržala svoju drvenu konstrukciju. Nalazi se na istom mjestu, s ulazne strane džamije između dva lučna prozora, ali je poprimila izgled standardnih drvenih munara s jednom zatvorenom galerijom. Osnova džamije je urađena u betonu, koji je okrečen u smeđu boju kako bi se slagao s drvenom konstrukcijom tijela munare, sve do visine krova, dok je naredni dio, tijelo munare, urađeno u drvetu. Zatvorena galerija se završava alemom s dvije jabuke.

3.1.9. Rosuljačka džamija

Prema raspoloživim izvorima u Visokom je prije 1640. godine bilo sedam džamija, a nakon tog datuma sagrađene su još dvije. Jedna od njih je džamija u Rosuljama, jednoj od visočkih mahala.¹³⁷ Najvjerojatnije je podignuta u 18. stoljeću, najkasnije 1770. godine. Ne postoje podaci ni predaje o tome ko ju je sagradio, pa se zbog toga zadržao naziv Rosuljačka, na osnovu naziva mahale u kojoj se nalazi. Originalna džamija je srušena 1975. godine a nova je sagrađena naredne godine. Tokom agresije na Bosnu i Hercegovinu džamija je pretrpjela oštećenja, tako da je bila nužna rekonstrukcija koja je obavljena, uz određene dogradnje, 2007. godine.

¹³⁷ Kreševljaković, „Visoko“, 9.

Ilustracija 15. *Rosuljačka džamija*

prije rekonstrukcije

Ilustracija 16. *Rosuljačka džamija*

nakon rekonstrukcije

Nažalost, reprodukcije na kojima se može vidjeti prvobitna Rosuljačka džamija su lošeg kvaliteta te je samim time teško ulaziti u detaljniju analizu objekta. Na osnovu jedne od reprodukcijâ zaključuje se da je o skromnijoj džamiji jednodimenzionalnog tipa s krovom na četiri vode te crijepom kao krovnim pokrivačem. Munara je originalno bila s desne strane te je njena osnova bila kamena, a gornji dio od drveta, slično kao kod Novobrdске džamije. Na osnovu ovoga moguće je podijeliti džamije u Visokom na one s: 1. kamenom munarom; 2. drvenom munarom; 3. drvenom munarom i kamenom bazom. Rušenje objekta 1975. godine, te gradnja i obnove koje su uslijedile 1976. godine i 2007. godine, nemaju mnogo sličnosti s prvobitnom džamijom.

Slično drugim visočkim džamijama i ova je okružena haremom s mezarima. Istraživanjem je utvrđeno postojanje ukupno dvadeset dva mezara s jednim ili oba nišana, koji su većinom od miljevine, manjih dimenzija i jednostavne izrade.¹³⁸

¹³⁸ Durajlić, *Islamski sakralni spomenici iz osmanskog perioda na području općine Visoko*, 33.

3.2. Crkva sv. Prokopija

U neposrednoj blizini groblja, na izlazu iz Visokog, nalazi se crkva sv. Prokopija iz 1857. godine.¹³⁹ Crkveni kompleks sastoji se od crkve, crkvenog dvorišta, ogradnog zida, ulazne kapije, parohijskog doma i pokretnog nasljeđa koje čini osamnaest ikona, a svoj značaj duguje upravo zbirci ikona. Sultanski ferman o gradnji crkve, pisana dokumentacija i sav crkveni arhiv izgorjeli su u požaru 1941. godine. U svojoj historiji crkva je više puta obnavljana a posljednji put 1998. godine kada su izvedeni radovi na fasadi, krovopokrivački i radovi u enterijeru, te popravke prozora.¹⁴⁰ Graditeljska cjelina Crkva sv. Prokopija je je proglašena nacionalnim spomenikom 2004. godine.

Ilustracija 17. *Crkva sv. Prokopija prije i nakon rekonstrukcije*

¹³⁹ Ljiljana Ševo, *Pravoslavne crkve i manastiri u Bosni i Hercegovini do 1878. godine* (Banja Luka: Glas srpski, 2002.), 275.

¹⁴⁰ Odluka: Crkva sv. Prokopija

http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=2412 (04.06.2018.)

Pripada tipu jednobrodnih crkava pravougaone osnove, zidane ciglom. Sa spoljašne strane crkva ima heksagonalnu apsidu koja je s unutrašnje strane polukružna. Cijela crkva je omalterisana cementnim malterom i nakon čega bojena. Glavni ulaz u objekat je sa zapadne strane, te je pokrivena četverostrešnim krovom sa crijepom kao krovnim pokrivačem. Kupola se nalazi na konstrukciji koja je urađena paralelno s krovnom konstrukcijom. Čini je mreža gusto poredanih remenata na koje su horizontalne pokovane daske, trstika i krečni malter kao završni sloj. Zvonik crkve je kvadratne osnove i može se podijeliti na tri cjeline. Prva je urađena od kamena pješčara i visine je kao i sama crkva. Druga cjelina je omalterisana i dekorisana na sličan način kao crkva. Treća cjelina je poligonalni tambur završen konstrukcijom kupole pokrivene bakarnim limom. Završni vijenac je malo širi i ojačan je sa strane nizom gusto poredanih konzola. Uz zvonik su naknadno dozidane dvije prostorije, sa svake strane po jedna. Crkva broji troja vrata i ukupno dvadeset i tri prozora od čega na sjevernoj i južnoj strani po sedam (četiri u donjoj i tri u gornjoj zoni), na zapadnoj strani sedam (od čega su tri na apsidi crkve) i dva na zapadnoj fasadi crkve. Prozori su iste širine i završeni su polukružnim nadvojem. Visina gornjih prozora je manja od visine donjih. Fasada je vrlo jednostavna i njena dekorativna obrada svedena je isključivo na pravilan ritam dviju zona polukružno završenih prozorskih otvora i slijepih arkadica kao nadvoja.¹⁴¹

Na zapadnoj strani crkve nalazi se zgrada parohijskog doma. Jednospratna građevina s trijemom sa stubovima u prizemlju koji pridržavaju konstrukciju sprata. Jugozapadni i zapadni dio doma su novije gradnje i relativno su dobro očuvani dok je stariji sjeverozapadni dio oštećen tokom posljednje agresije. Bio je izgrađen od ćerpića s jednostavnim fasadama. Međuspratna konstrukcija zgrade je bila drvena, a četverostrešni krov bio je pokriven crijepom. Crkveno dvorište je ograđeno kamenim podzidom s željeznom ogradom i betonskim stubovima. Ulaz u kompleks je dodatno naglašen ulaznom kapijom i pristupnim betonskim stepeništem.¹⁴²

3.2.1. Srpska pravoslavna škola

Prema raspoloživim podacima uz crkvu je postojala škola koja je počela da radi oko 1840. godine u privatnoj kući samoukog učitelja Jove Aslivara. U školi su bili pored vjerskih

¹⁴¹ Odluka: Crkva sv. Prokopija
http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=2412 (04.06.2018.)

¹⁴² Odluka: Crkva sv. Prokopija
http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=2412 (04.06.2018.)

predmeta i svjetovni obrazovni predmeti sa sadržajima iz prirodnih znanosti. Posebna pažnja se poklanjala horskom crkvenom pjevanju. Prva zgrada Srpsko-pravoslavne škole je izgrađena 1860. godine do pravoslavne crkve a druga veća, nešto niže na crkvenom zemljištu, 1890. godine. Škola je prestala s radom početkom Prvog svjetskog rata a na njenom mjestu je 1929. godine izgrađena Kožarsko-krznarska škola i Fabrika konfekcije (1955.) kao dio Kožarsko-tekstilnog kombinata u Visokom.¹⁴³

3.3. Mostovi

Malo se zna da se na mjestu današnjeg Betonskog ili Gradskog mosta na rijeci Bosni, građenog od 1924. do 1928. godine, nalazio most Davud-paše. Prije nego što se počeo s gradnjom Davud-pašinog mosta na rijeci Bosni nalazila su se dva mosta. Prvi most, Ajas-pašin¹⁴⁴, sagrađen prije 1477. godine, dok je most Muslihuđina Čekrekčije¹⁴⁵ sagrađen prije 1526. godine. Za održavanje mosta Muslihuđin je uvakufio sumu od 8.000 srebrnih akči.¹⁴⁶

Davud-pašin most preko Bosne pravljjen je u periodu između 1833. i 1878. godine i to u dva navrata. Za vrijeme vezirovanje Davud-paše sagrađen je most od drveta, i kako ploča s natpisom svjedoči završen je 7. septembra 1834. godine. U drugoj polovini 1868. godine ponovo je sagrađen a koštao je 62. 881 groša i 20 para. Stanovnici su dali građu u vrijednosti od 47. 012 groša i 1. 500 groša u gotovu. Građa od starog mosta prodana je za 1. 218 groša i 20 para, a ostatak od 13. 151 groša namirila je državna blagajna.¹⁴⁷

Na kamenoj ploči veličine 40x80 cm bio je isklesan nesih pismom natpis na osmanskom turskom jeziku. Natpis je djelimično oštećen obzirom da je ploča na kojoj je natpis izveden izrađena od sitnozrnastog kamena pješčara, neotpornog na atmosferske promjene, usljed čega su prva dva stiha potpuno uništena, a i djelimično su oštećena još četiri distihona. Prema Mehmedu Mujezinoviću tekst epigrafa u prijevodu znači:

„Gospodin Davud-paša, more (oštećen tekst)

U kojem se probudila neizmijerna darežljivost,

Već odavno njegovo srce poput zaljubljenih... (oštećen tekst)

¹⁴³ „Arhitektura Visokog i okoline u periodu osmanske vlasti ,“ u: *Visoko i okolina kroz historiju II-osmanski period* (neobjavljeno, recenzirano).

¹⁴⁴ Šabanović, „Dvije najstarije vakufname u Bosni.“

¹⁴⁵ Kreševljaković, „Džamija i vakufnama Muslihuđina Čekrekčije“, 17-38.

¹⁴⁶ Čar-Drnda, „Vakufski objekti u Bosanskom sandžaku“, 293-294.

¹⁴⁷ Kreševljaković, „Visoko“, 18.

*I da sagradi građevinu tvrdu poput Aleksandrova zida.
Tako čvrsti most poput Erdeširovog (oštećeno)
Ne vidješe do sada (oštećeno)
Pa je svijet pohrlio da vidi to djelo.
Gdje se voda veselo razlijeva kao u Okeanu.
Šakire, kronogram izađe iz dva poteza pera:
Zalaganjem i darežljivošću sagradi most Davud-paša.“
3. džumadel-ahira 1250. (7.10.1834.).¹⁴⁸*

Ne zna se sa sigurnošću kada je most porušen. Jedini sačuvani dio jeste upravo ploča s natpisom koja se čuva u Etnografskoj zbirci Zavičajnog muzeja u Visokom pod inventarnim brojem 153/9. Danas se u blizini nekadašnjeg Davud-pašinog mosta, nalazi Betonski ili Gradski most, građen od 1924. do 1928. godine. U periodu gradnje ovog mosta, stari je još uvijek postojao, 50 m nizvodno.

3.4. Mektebi

Prvi mektebi u Visokom spominju se još od 1477. godine. Pretpostavlja se da je prvi sagrađeni mekteb bio Ajas-pašin.¹⁴⁹ Premda ne postoji precizan broj podignutih mekteba može se zaključiti da je sinhorno povećanju povećanju broja džamija rastao broj mekteba. Približan broj mekteba može se pretpostaviti iz statistike objavljene iz 1911. godine u *Bosanskom glasniku* prema kojem Visoko ima 6 mekteba.¹⁵⁰ U statistici se ne navodi medresa za koju se zna da je još uvijek postojala, te je najvjerovatnije ušla u pomenutu statistiku kao mekteb. Uzevši to u obzir može se zaključiti da je u Visokom 1911. godine bilo četiri sibjan-mekteba,¹⁵¹ jedan mekteb-ibtidija¹⁵² i jedna medresa.

Spomenuto je da je jedan mekteb sagrađio i, prije augusta 1526. godine hadži-Mustafa, sin Ishakov. Od dokumenata koji idu u prilog podizanju mekteba zasigurno da su izvori prvog

¹⁴⁸ Muhamed Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine II* (Sarajevo: Sarajevo Publishing, 1998.), 454.

¹⁴⁹ Krzović, *Bijela džamija u Visokom*.

¹⁵⁰ Ibid.

¹⁵¹ Muslimanska, vjerska škola koja nije imala utvrđenog nastavnog plana i programa i broja nedjeljnih sati. Vidi: Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, 455.

¹⁵² Trogodišnja muslimanska, vjerska škola koja ima propisan nastavni plan i određen broj nastavnih sati nedjeljno. Nastavnik u ovom mektebu zove se mualim. Vidi: Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, 455.

reda vakufname poput one Fatime kćeri Ebu Bekra ef. iz Šerefudinove mahale, pisane 22. marta 1813. godine kojom Fatima podiže mekteb i određuje mu vakuf za izdržavanje.¹⁵³

3.5. Ruždija

Pred kraj osmanske vlasti u Visokom je otvorena ruždija, srednja škola koja je, pored predmeta vjerske naobrazbe imala i predmete građanskih škola. Obrazovanje je trajalo četiri godine, a škola je bila otvorena učenicima svih konfesija.¹⁵⁴ Otvorena je 1870. godine u zgradi pored Tabačke džamije, od koje ju je dijelo samo džamijsko groblje. Zgrada je veličinom i oblikom slična boljim stambenim objektima, situirana užom stranom doksatom uz čaršijsku ulicu kao jednokatnica i pokrivena drvenim krovom - tahtom. Na toj strani od ulice vide se četiri prozora na ćefenak u dva nivoa, što ukazuje na dvije sobe prema ulici. U ruždiju se ulazilo iz dvorišta, zatvorena prema ulici tarabom i pomoćnim objektima.¹⁵⁵ Ruždija nastavlja raditi do kraja osmanske uprave u Visokom.¹⁵⁶

Ilustracija 18. *Visočka ruždija*

¹⁵³ Kreševljaković, „Visoko,“ 10.

¹⁵⁴ Ruždija je u osnivanju imala 23 učenika, a kao učitelj navodi se Abdulah-efendija. Isti učitelj spominje se i 1876. godine kada nastavu u ruždiju pohađa 25 učenika. Godine 1877. bilo je 19 učenika, a naredne godine 18.

¹⁵⁵ Ibrahim Krzović, „Arhitektura Visokog i okoline u periodu osmanske vlasti,“ u: *Visoko i okolina kroz historiju II-osmanski period* (neobjavljeno, recenzirano), 228-229.

¹⁵⁶ A. Kadrić, „Kulturni život u Visokom u osmanskom periodu, „ u: *Visoko i okolina kroz historiju II-osmanski period*, 145.

Nakon njenog prestanka s radom pretvorena je u mekteb-ibtidaija o čijem radu ne postoje podaci. S obzirom da je zgrada nekadašnje ruždije i mekteb-ibtidaije u Visokom bila dotrajala i zidom izlazila previše na ulicu porušena je 1935. godine.¹⁵⁷

3.6. Tekije

Prema jednom turskom defteru¹⁵⁸ iz 1485-1489. godine Ajas-beg je kao vakif podigao tekiju u Visokom u navedenom periodu, te se ona kao takva smatra prvom tekijom u Visokom.¹⁵⁹ Za ovu tekiju nema pouzdanih podataka gdje je svojevremeno bila locirana a jedna od logičkih pretpostavki je da se nalazila na mjestu današnje uličice Tekija, koja je po tekiji vrlo vjerovatno dobila ime. Ukoliko se objekat tekije ubicira u istoimenu ulicu, može se pretpostaviti da ju je 1871. godine, uništila nabujala rijeka Fojnica.¹⁶⁰ Argument više koji ide u prilog da se tekija s kraja 15. stoljeća traži na navedenoj lokaciji jeste gradnja novog objekta tekije s musafirhanom pred početak Prvog svjetskog rata zajedničkim nastojanjem Visočana u kojoj je više godina bio šejh hadži hafiz Husni-efendija Numanagić.¹⁶¹

Neposredno preko puta harema Šadranske džamije u mahali Alauddin nalazila se prizemna zgrada tekije. Ova tekija osnovana je u posljednjim decenijama 19. stoljeća a njen šejh je bio hafiz Vitica iz Mostara, a radila je do I svjetskog rata kada je i zatvorena.¹⁶²

3.7. Medrese

Zahvaljujući određenim izvorima u kojima su sačuvana imena prepisivača rukopisa koji su prepisivali u Visokom i okolnim mjestima može se zaključiti da je prva visočka medresa osnovana prije 1651. godine. Neka od sačuvanih imena prepisivača jesu: Muhamed bin Omer Bosnavi-Visoko za kojeg se veže djelo iz sintakse arapskog jezika a koje je prepisano u medresi u Visokom hidžretske godine 1062. (1651. godine), zatim Husein bin. Ebu Bekr koji prepisuje komentar 36. poglavlja Kur'ana hidžretske godine 1138. (1725. godine), te Hamza

¹⁵⁷ Nastava u mekteb-ibtidaije nastavljena je u novoj zgradi, preko puta džamije Saračice. U toj zgradi poslije Drugog svjetskog rata jedno vrijeme je bila i Ženska stručna škola te Znanstvena škola. Vidi: Izvještaj Građevinske komisije Općinskog poglavarstva Visoko od 25. juna 1935., br.33.

¹⁵⁸ Čar-Drnda, „Visoko u sastavu Osmanskog carstva,“ POF 40/1990-Sarajevo.

¹⁵⁹ Čar-Drnda, „Vakufski objekti u Bosanskom sandžaku“, 285.

¹⁶⁰ Durajlić, *Islamski sakralni objekti iz osmanlijskog perioda na području općine Visoko*, 209.

¹⁶¹ Krzović, *Bijela džamija u Visokom*.

¹⁶² Durajlić, *Islamski sakralni objekti iz osmanlijskog perioda na području općine Visoko*, 209.

ef. Derendeli koji prepisuje djelo o kupoprodaji-trgovini hidžretske godine 1152. (1739. godine).¹⁶³

Medresa Ahmed-efendije podignuta je 1838. godine zahvaljujući dobrovoljnim priložima visočkih muslimana te je iste godine i otvorena. Zemljište za medresu darovao je Ahmed ef. Pinjagić. Izgorjela je u velikom požaru 1911. godine da bi nova zgrada medrese bila podignuta već naredne godine. Stara medresa se nalazila na istom mjestu gdje je poslije požara izgrađena nova. Tokom 1945. godine tadašnje vlasti su zabranile dalje izvođenje nastave u ovoj medresi, te je ona zvanično i zatvorena iste godine. Sada se u ovoj zgradi nalazi Medžlis Islamske zajednice Visoko.¹⁶⁴

Na zgradi nekadašnje bivše medrese nalazi se na kamenoj ploči isklesan ovaj natpis ispisan u osam elipstastih polja nes ta'lik pismom. Natpis je kroz sredinu i sa strana uokviren bordurom sa cvjetovima.

„Kada je Ahmet-efendija ustupio zemljište,

Iskreni vjernici se potruđiše da tu podignu zgradu medrese.

Koja će služiti oživotvorenju vjere,

A za to će djelo uslijediti nagrada.

Kako je lijepa zgrada... (nečitko)

Pomognuta od stvoritelja svjetova.

Kada je gradnja dovršena, Rašid joj izreče kronogram:

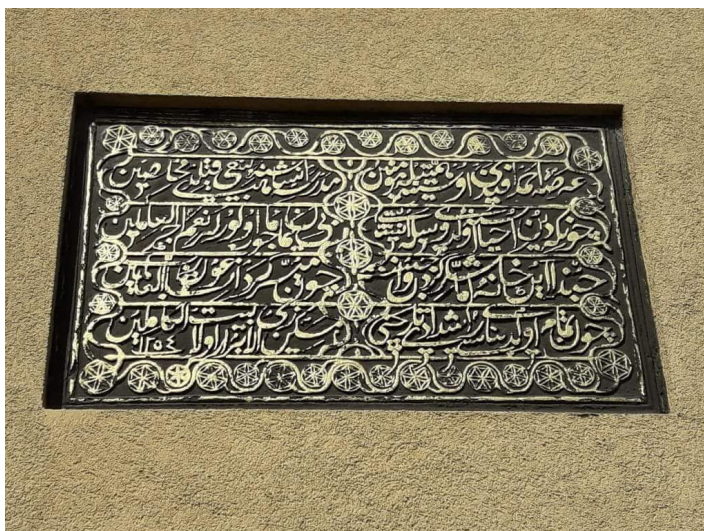
Ovo je stjecište dobrih i kuća savršenih ljudi.

Godina 1254. (1838.).“¹⁶⁵

¹⁶³ Durajlić, *Islamski sakralni objekti iz osmanlijskog perioda na području općine Visoko*, 201.

¹⁶⁴ *Ibid.*, 203.

¹⁶⁵ Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine II*, 455.

Ilustracija 19. Natpis s nekadašnje Ahmed-efendijine medrese

4. Stambena arhitektura

U prvoj polovini 16. stoljeća Visoko je bilo podijeljeno na osnovnu privredne djelatnosti stanovništva na dva dijela. Ovo je vrijeme u kojem je podignuta i prva džamija, najvjerovatnije Šerefuddinova, u čijoj blizini je locirana prva mahala.¹⁶⁶ Visoko je, kao i ostali bosanskohercegovački gradovi, po dolasku Osmanlija, prisvojilo osnovni princip formiranja naselja što je značio podjelu na zanatsko-trgovački dio – čaršiju i stambeni dio naselja – mahale. U čaršiji se odvijala cjelokupna privredna i trgovačka djelatnost te su u njoj smješteni kako najznačajniji javni objekti poput hanova, bezistana, hamama, medresa i imareta tako i sakralni objekti džamije, turbeta i groblja. Mahale predstavljaju stambeni dio naselja zajedno s džamijom, mektebom, pekarom, zelenarom i brijačnicom smještenim po okolnim padinama i brežuljcima, dok se čaršija uvijek nalazila u središtu naselja, u ravni i kotlini. Mahalske ulice su se ulijevale u čaršiju. Najintenzivniji urbani razvoj Visoko bilježi u 17. stoljeću, kada naselje postaje značajan zanatsko-trgovački centar. To je najvidljivije po broju mahala čiji broj u četvrtoj deceniji 17. stoljeća iznosi sedam, a u sedmoj jedanaest.¹⁶⁷ Osmanski dokumenti 17. stoljeća pokazuju da je najbrojnija mahala bila uz džamiju Alauddina Kebira, to jeste Šadrvansku džamiju. Nakon toga po broju stanovnika slijedi mahala Muslihuddina Čekrekčije, koja se nalazila uz mekteb kojeg je ovaj vakif podigao, potom mahala tabaka Muruvveta, uz mesdžid koji je sagradio kao svoju zadužbinu prije 1570. godine, zatim mahala Piri hodže i mahala Šerefuddina. U varoškom dijelu naselja nalazilo se šest mahala: Nesuha,

¹⁶⁶ Čar-Drnda, „Visočka nahija u 15. i 16. stoljeću“, 28.

¹⁶⁷ Ibid., 33.

Pavle, Stjepana, Bali, Božidara i Radila.¹⁶⁸ Visoko se u narednom periodu sve više urbano razvijalo što je vodilo povećanju broja mahala.

Središte visočke čaršije predstavljao je prostor oko Šerefuddinove džamije, Ajas-begovog hamama i Sebilja. Oko njih su se nalazili dućani većinom drvene konstrukcije te ostali objekti javne namjene kao sastavni i neraskidivi dio čaršije. Na čaršiju su se nadovezivale mahale s kućama okružene zelenilom i baštama.¹⁶⁹

Stambeni dio grada je pružao prijatnu sliku sa svojim bujnim, zelenim baštama. Osmanska arhitektura poštivala je slobodu vidika i upravo zbog toga svaki objekat je imao slobodan i nesmetan vidik.¹⁷⁰ Na osnovu zapisa stranih putnika koji su putovali Bosnom i zapisivali različita dešavanja i viđenja tadašnje Bosne, moguće je pronaći i informacije koje se odnose na Visoko. Tako je sačuvan zapis Pavla iz Rovinja kojeg donosi Ćiro Truhelka te koji „*hvali prirodne ljepote okolice. Položaj varoši naziva plemenitom, mjesto prostrano, ugodno očima, a oko njega se razgalilo široko polje. U varoši broji sedam džamija sa sedam munara, u njoj poredane su kuće pored vrtova punih cvjetnih voćki.*“¹⁷¹

Kada govorimo o stambenoj arhitekturi osmanskog Visokog, na osnovu malobrojnih reprodukcijâ koje su sačuvane, u većini slučajeva, izgledom, graditeljskim osobenostima, rasporedom unutrašnjeg prostora, radilo se o kućama kakve su se mogle vidjeti i u kontinentalnom dijelu zemlje. Povišena pozicija kuće, terasaste pristupne zone, brižljivo obrađena okolina u zelenilu, visoki zid oko kuće i užeg dvorišta, visoki piramidalni krov, bijeli zidovi, prozori s demirima su osnovne odlike kuće iz osmanskog vremena.

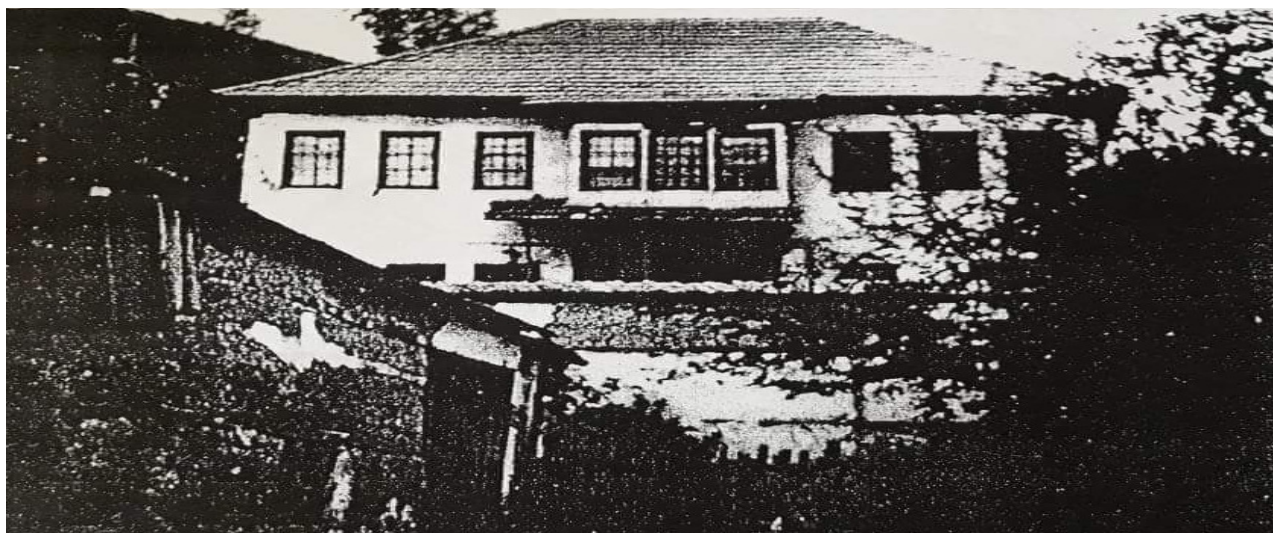
Jedan od takvih kuća bila je kuća aginske porodice Pašagića koja se nalazila u nekadašnjoj čikmi Perutac mahale sve do 1953. godine. Sagradio ju je, najvjerojatnije, u drugoj polovini 19. stoljeća neko od članova porodice. Po izgledu bila je poluprizemnica s unutrašnjim prostorom namijenjenim za stanovanje jedne porodice. Zidana je od kamena i ćerpića, uz upotrebu drveta u konstruktivnom i dekortivnom izgledu, s četveroslivnim krovom blagog nagiba. Imala je pravilnu pravougaonu osnovu s nagalašenom horizontalom. Najveća pažnja bila je poklonjena oblikovanju pročelja okrenutog dvorištu.

¹⁶⁸ Čar-Drnda, „Visočka nahija u 15. i 16. stoljeću“, 34.

¹⁶⁹ Nataša Šahinović, „Intarzirana vrata iz Visokog“, *Znak Bosne* br.2 (1995.), 51.

¹⁷⁰ Hatidža Čar-Drnda, „Visočka nahija u 15. i 16. stoljeću“, 27.

¹⁷¹ Truhelka, „Naši gradovi: opis najljepših sredovječnih gradova Bosne i Hercegovine“, 95.

Ilustracija 20. Kuća Pašagića-Kadića

U prizemlju su bile prostorije namijenjene gospodarskim potrebama i za boravak preko zime dok su one na spratu služile uglavnom za boravak u ljetnom periodu.¹⁷² Tu se nalazio glavni prostor oko kojeg su se otvarale ostale prostorije kuće. U prizemlju su se nalazili halvati i halvatići, sobe u kojima se zimovalo a ponegdje i gospodarske prostorije, posebno mutvak ili kuhinja. U prizemnom predsoblju bilo je smješteno drveno stubište koje je vodilo na divanhanu-otvoreni prostor na spratu i na koji su se nadovezivale ostale, spratne prostorije. Bile su različitih veličina, a najveća je služila kao dnevni boravak a manje za spavanje. Velika soba imala je mnogo prozora kako bi bila što svjetlija i prozračnija, a uz njene zidove cijelom dužinom, nalazile su se sećije. Sobe su imale nisku drvenu tavanicu i bile su doksatno izbačene iznad prizemlja. Čini se zanimljivim citirati Husrefa Redžića koji kaže da „*funkcije doksata [...] nije utilitarno uslovljena, ona označava težnju za savladavanjem sile teže, težnju za lebdjenjem.*“¹⁷³

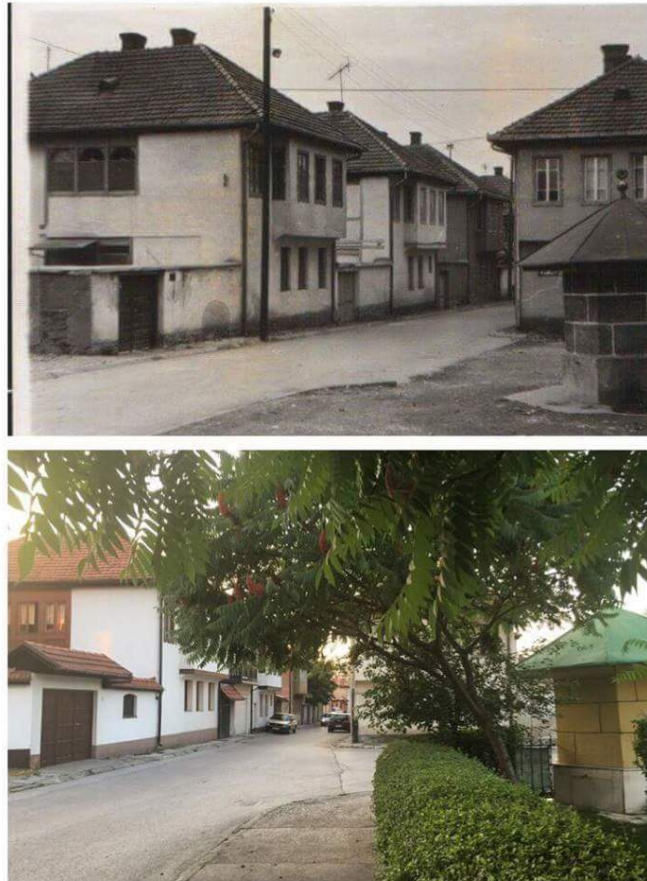
Pred kućom je bila manja pokaldrmljena avlija. S ulične strane avliju je opasavao visoki zid s kapijom na dva krila ili kanata te velikim mjedenim halkama ili zvekirima. U pogledu zadovoljavanja svih funkcija stanovanja, utilitarnosti i oblikovnih vrijednosti osmanska kuća je predstavljala djelo jedne zrele arhitekture. Njen razvoj na bosanskohercegovačkom prostoru označava prilagođavanje klimatskim, terenskim i drugim uslovima.¹⁷⁴

¹⁷² Šahinović, „Intarzirana vrata iz Visokog“, 52.

¹⁷³ Redžić, *Studije o islamskoj arhitektonskoj baštini*, 92-93.

¹⁷⁴ *Ibid.*, 95.

Pod uticajem novih estetika i principa gradnje koje donosi nova vlast, stare kuće se ili prilagođavaju novim stilovima ili ruše, te su se postepeno nestajale iz vizure Visokog. Ono što je svojevrsna reminiscencija na stare, osmanskodobne kuće jeste nekoliko savremenih stambenih objekata još uvijek moguće vidjeti, u manjem broju, a što se vezuje za osmanski princip gradnje stambenih objekata¹⁷⁵ koje trijemom ili doksatom nastoje oživjeti stara vremena.

Ilustracija 21. Jedan od primjera novije stambene, doksatne arhitekture u Visokom

¹⁷⁵ Ulica Matrakčijina, Ulica Braće Zečevića, Ulica Šadrvan.

5. Urbani i teritorijalni razvoj Visokog

Smatra se da je današnje područje Visočkog polja još u 10. stoljeću predstavljalo polaznu tačku u razvoju srednjovjekovne bosanske države kada je postalo i jedno od njenih najrazvijenijih naselja kao i političkim, kulturnim i vjerskim centrom. Na urbanističkom planu gradnje srednjovjekovni grad Visoki sastojao se od dva dijela: grada Visoki i varoši ili podgrađa koje se nazivalo Podvisoki. Grad Visoki je bio stacioniran na vrhu brda Visočice i sastojao se od tvrđave, podgrađa, Grada i kuće bosanske crkve, dok je varoš Podvisoki predstavljala prostor na kojem se trgovalo te se, govoreći u ovom kontekstu, može podvući paralela s osmanskim terminom „čaršija“ kojeg će dobiti dolaskom Osmanlija na prostor srednjovjekovnog Visokog.

Pretpostavlja se da je kvartu-varoši pripadalo i nekoliko gradskih četvrti poput četvrti Prijeko koja je bila smještena na desnoj obali Fojnice dok se na istočnoj padini Visočice nalazila gradska četvrt Klisa. Također, pretpostavlja se i da je četvrt Perutac još u srednjem vijeku predstavljala naseobinsku komponentu Podvisokog. U neposrednoj blizini Perutca nalazi se Novo brdo, najvjerovatnije zborna mjesto građana. Nadalje, tu je i četvrt Ljetovik kao i četvrt Kraljevac koja je je vrlo vjerovatno predstavljala predio na kojem se nalazio kraljev dvor. Smatra se da su ovi naseobinski kvartovi činili sastavni dio srednjovjekovnog Podvisokog.¹⁷⁶ Nazivi ovih srednjovjekovnih gradskih četvrti zadržat će se i kao nazivi osmanskih, visočkih mahala što govori o povezanosti između srednjovjekovne i osmanske gradske jezgre. Od urbanističkog sklopa srednjovjekovnog grada ništa nije sačuvano obzirom da se grad nije niti popravljao niti održavao, dok je podgrađe podvrgnuto različitim urbanističkim intervencijama što je dovelo, u konačnici, do stvaranja grada osmanskog tipa.

Osmansko osvajanje srednjovjekovnog grada, 1463. godine, označava novi urbani razvoj koji je započinjao izgradnjom islamskih vjerskih, kulturnih, obrazovnih i upravnih kao i privrednih insitucija iz čijih sredstava su se održavali navedeni objekti. Nova, gradska naselja su bila upotpunosti otvorena i razvijala su se izvan tvrđavâ, čime se odstupilo od srednjovjekovnog urbanizma, odvajanje stambenog od trgovačko-zanatakog dijela naselja.

Visoko je tokom osmanskog razdoblja prošlo kroz različite faze urbanog i arhitektonskog razvoja. Koristeći se informacijama koje su dostupne u nekolicini vakufnama¹⁷⁷, a koje se

¹⁷⁶ Anđelić, *Visoko i okolina kroz historiju I*, 163-164.

¹⁷⁷ Vakufnama Isa-bega Ishakovića (1462.)

Vakufnama Ajas-bega (1477.)

Vakufnama Hadži-Mustafe Čekrekčije (1526.)

odnose na Visoko, moguće je uočiti da je srednjovjekovno manje naselje (selo) za kratko vrijeme postalo kasabom, odnosno naseljem s urbanim karakteristikama koje neophodno moraju sačinjavati i javni i infrastrukturni elementi što ga jasno odvaja od sela. To je značilo postojanje stalno naseljenog muslimanskog stanovništva, najmanje jedne džamije, čaršije i održavanje sedmičnog pazara. Na kraju Visoko postaje nahija¹⁷⁸, što će i ostati sve do austrougarske okupacije 1878. godine. Kako Čar-Drnda navodi „do 1462. godine bila je organizirana upravno-teritorijalna oblast – visočka nahija, čije je središte predstavljalo Visoko.“¹⁷⁹

Gradovi, koji dobijaju novu funkciju i strukturu s dolaskom Osmanlija, prolazili su kroz različite faze tokom procesa usvajanja osobina osmanskog grada. To je moguće primjetiti i kroz teritorijalni i urbani razvoj Visokog. Na početku urbanog razvoja naselje je zadržavalo svoju raniju fizionomiju, konfesionalnu i socijalnu strukturu stanovništva kao i način privređivanja. Druga faza je označavala već polagano mijenjanje urbane fizionomije, strukture proizvodnje kao i konfesionalnu i socijalnu strukturu. Naredna faza razvoja uveliko je zavisila od privrednih mogućnosti, demografske situacije u samom gradu i njegovoj okolini.

Pod osmanskom vlašću gradovi se razvijaju ne samo kao administrativni centri, centri za razmjenu tržišnih dobara, već i kao kulturna središta u kojima se kulturni život i stvaralaštvo razvijaju na novoj, osmanskoj kulturi. U izgradnji osmanske kulture učestvovala su različite strukture stanovništva. Intenzitet ovog razvoja tekao je usporedo s razvojem gradova i njihove transformacije u naselja osmanskog tipa. Osmanska kultura je imala znatan uticaj na cjelokupni gradski život i u sferi materijalnog i u sferi duhovnog. Taj uticaj je bio prepoznatljiv u arhitekturi, kako stambenih kuća tako i gradskih kompleksa različite namjene.¹⁸⁰

Na urbanističkom planu, osmansko Visoko je bilo podijeljeno na zanatsko-trgovački dio – čaršiju i mahal, te stambeni dio grada. Strukturu čaršije činili su različiti poslovni objekti, zatim sakralni objekti, hamam, javne kuhinje i drugi neophodni prostori. Gradskim prostorom dominirali su minareti džamija koji su davali Visokom karakterističnu fizionomiju grada osmanskog tipa. Stambeni dio grada je pružao prijatnu sliku sa bujnim, zelenim baštama.

¹⁷⁸ „upravna jedinica koja je u osmanskoj administraciji predstavljala naseljeno mjesto s jednim ili više gradskih naselja pod neposrednom upravom državnog službenika, vidi: Čar-Drnda, „Teritorijalna i upravna organizacija visočke nahije do početka 17. stoljeća“, 185.

¹⁷⁹ Čar-Drnda, „Visoko u sastavu Osmanskog carstva – XV i XVI stoljeće“, 194.

¹⁸⁰ Ibid., 212.

Osnovu stambenog dijela grada činile su mahale koje su dobijale imena na osnovu džamijâ koje su u njima podizane. Do početka 17. stoljeća Visoko je brojalo jedanaest mahala od kojih je najbrojnija bila mahala džamije Alauddina Kebira. Dalje slijede mahale Muslihuđina Ćekrekćije, potom mahala tabaka Muruvveta, zatim mahala Piri hodže i mahala Šerefuddina. U varoškom dijelu nalazilo se šest mahala: mahala Nesuha, Pavle, Stjepana, Bali, Božidara i Radila.¹⁸¹ Ne postoje značajnije informacije o ovom varoškom dijelu naselja Visokog. Obzirom da ovu varoš još Pavao Anđelić pominje kao jedan dio srednjovjekovnog urbanističkog sklopa Visokog, moguće ga je smatrati predosmanskim te pretpostaviti da je većinom bilo naseljeno kršćanskim stanovništvom. Visoko je pod Osmanlijama napredovalo i sve se više urbano razvijalo što je dovelo do povećanja broja mahala. Mahale koje su nastajale u narednom periodu i čija su imena i danas ostala u sastavu Visokog su mahala Pertac, Kraljevac, Šadrvan, kao i mahala Novo Brdo i Rosulje kao posljednje koje se razvijaju u drugoj polovini 18. stoljeća. Primjetno je da su se pojedine mahale, koje Pavao Anđelić spominje u prvom tomu studije *Visoko i okolina kroz historiju* kao četvrti srednjovjekovnog Visokog, razvile na istom mjestu u skladu s novim, urbanim strukturama koje donose Osmanlije.

Etape koje su pratile proces urbanizacije Visokog moguće je pratiti i na osnovu nastanka i razvoja objekata, kako sakralnih tako stambenih i administrativnih, a koji su činili sastavni i neodvojivi dio nove kulture koju donose Osmanlije. Prve urbanističke konture Visoko dobija sredinom 1477. godine kada Ajas-beg gradi hamam i nekoliko dućana.¹⁸² Do kraja 16. stoljeća podignuta je prva džamija, tekija, osnovna škola, zavija i most.¹⁸³ Na osnovu navedenih podataka, moguće je zaključiti da Visoko, već na početku osmanskog osvajanja, dobija osnovne komponente koje su činile sastavni dio jednog naselja. Ovi objekti predstavljaju početno jezgro, privredni centar novog naselja koji se formira na prostoru srednjovjekovnog trga. U sredini čaršije, koja je i danas smještena na istom mjestu, nalazio se sebilj. Od Sebilja izgrađivalo se Visoko niz lijevu obalu Fojnice prema ušću i niz Bosnu prema mostu i dalje.

Nosioci islamske kulture bile su džamije i njihovi službenici, stoga ni ne čudi činjenica da prva džamija u Visokom, Šerefuddinova, nastaje najvjerojatnije nedugo nakon osvajanja srednjovjekovnog naselja čime započinje proces intenzivnije urbanizacije. Džamije su bile ne samo vjerski već i kulturno-prosvjetni centri. Čini se da nije proteklo dugo te je Šerefudinove

¹⁸¹ Ćar-Drnda, „Visočka nahija u 15. i 16. stoljeću“, 33.

¹⁸² Ćar-Drnda, „Visoko u sastavu Osmanskog carstva – XV i XVI stoljeće“, 194.

¹⁸³ Ćar-Drnda, „Teritorijalna i upravna organizacija visočke nahije do početka 17. stoljeća“, 189.

džamije sagrađena Pertačka. Skoro cijelo 17. stoljeće obilježila je gradnja Tabačke, Kraljevačke, Šadrvarske, Donjomahalske i džamije Saračice. Razlog ovakvoj situaciji jeste, vrlo vjerovatno, činjenica da je Visoko bilo u sjeni arhitektonske djelatnosti u Sarajevu. To je značilo da se velika pažnja, prvenstveno, posvećivala urbanom razvoju grada Sarajeva koje će vrlo brzo postati glavnim uporištem Osmanskog carstva. Dvije posljednje džamije koje nastaju u drugoj polovini 18. stoljeća jesu džamija na Novom Brdu i u Rosuljama. Nigdje nema pismenih dokaza o tome ko je i kada podizao visočke džamije te se zapravo ni za jednu ne zna tačan datum gradnje pa je zbog toga jedino moguće datiranje po stoljećima. Pored devet džamija i tekije Visoko je imalo još musallu, otvoreni prostor za molitvu, gdje su se klanjale džume i bajram-namazi. Na musalli se nalazio kameni mihrab s mimberom vrlo jednostavne gradnje, skromne dekoracije. Nalazila se na mjestu koje se danas naziva Jaliya. Starost ovog zdanja nije moguće tačno utvrditi, iako je najvjerovatnije iz 17. stoljeća. Pretpostavlja se da je porušena 1960. godine.¹⁸⁴ Usporedo s gradnjom džamija u Visokom se grade i mostovi, mektebi, tekije, medrese, hamami, hanovi, ruždija, musalu kao i vjerski objekti za pravoslavne, između ostalog crkva i srpska pravoslavna škola. Hamdija Kreševljaković navodi „*da je i nakon 1463. godine u Visokom postojao Franjevački samostan s katoličkom crkvom. Također, u samostanu je bila i škola.*“¹⁸⁵ Na osnovu podataka dr. Jelenića samostan i crkva su bili poprilično izgubili na svojoj važnosti 1697. godine odlaskom franjevaca i katolika u Slavoniju s Eugenom Savojskim. Međutim, kako Kreševljaković dalje navodi „*prema jednoj ispravi kreševskog kadije Derviša, bili su fratri u Visokom još 1737. godine i imali su tu svoju kuću.*“¹⁸⁶ Nisu podizani samo vjerski objekti nego i oni neophodni za svakodnevno, nesmetano funkcionisanje jednog naselja koje je moglo zadovoljiti potrebe stanovništva. Uz džamije su postojali mektebi, a prvi nastaje već 1477. godine kao dio zadužbine Ajas-bega. Kako su tekije imale neosporno veliku zaslugu ne samo u prihvatanju i širenju islama već i islamske kulture, zabilježena je gradnja jedne tekije 1485. godine.¹⁸⁷ Pretpostavlja se da je prva medresa sagrađena prije 1651. godine.¹⁸⁸ Prvi visočki most nastaje prije 1477. godine kojeg podiže Ajas-beg, a zatim tačno pedeset godina poslije, tačnije, 1526. godine most gradi i Muslihuddin Čekrekčija.¹⁸⁹ U periodu između 1833. i 1878. godine, u dva navrata, gradi se Davud-pašin most, čiji je vakif jedan od velikih vezira

¹⁸⁴ Krzović, *Bijela džamija u Visokom*.

¹⁸⁵ Kreševljaković, „Visoko“, 11.

¹⁸⁶ Ibid.

¹⁸⁷ Durajlić, *Islamski sakralni spomenici iz osmanlijskog perioda na području općine Visoko*, 209.

¹⁸⁸ Ibid., 201.

¹⁸⁹ Čar-Drnda, „Visočka nahija u 15. i 16. stoljeću“, 26-28.

Osmanskog carstva.¹⁹⁰ Most se nalazio na rijeci Bosni, na mjestu današnjeg Betonskog ili Gradskog mosta. Također, Visoko je imalo i dva hamama, od kojih prvi nastaje prije 1477. godine a za njegovu gradnju zaslužan je Ajas-beg. U zadnjim decenijama osmanske uprave u Visokom sagrađena je i otvorena nova medresa (1840.) a zatim i ruždija (1870.).¹⁹¹ Pravoslavna crkva Sv. Prokopija sagrađena je 1857. godine, a nedugo i pravoslavna škola.

Prva javna kupatila, prvu javnu rasvjetu¹⁹², vodovod i besplatna konačišta i svratišta u Visokom egzistiraju od vremena uspostave osmanske vlasti. U Visokom je prvo javno kupatilo postojalo još od 15. stoljeća. Pažnja je posvećivana i ljepoti i udobnosti kućnog eneterijera. Unutrašnje prostorije, namještaj i neki upotrebnih predmeti izrađivani su finim rezabrenjem u drvetu, a sve je to dekorisano ručnim radovima, vezenim zlatnim i srebrnim nitima.¹⁹³

U pogledu teritorijalnom širenja naselja, visočka nahija je, najprije, pripadala kraljevoj oblasti da bi nakon što je izvršena reorganizacija bosanskog sandžaka u administrativno-teritorijalnom smislu, krajem sedme decenije 15. stoljeća, kraljeva oblast bila podijeljena na tri manje oblasti, odnosno kadiluka: sarajevski, kojem je visočka nahija i priključena, brodski i neretvanski. Teritorijalni opseg visočke nahije se stalno mijenjao, tezbog toga nije lahko ustvrditi broj naselja koji su činili dio nahije. Prema podacima katastarskog popisa bosanskog sandžaka iz 1604. godine u ovoj nahiji je evidentirano 140 naselja.¹⁹⁴

Jedan od važnijih pokazatelja urbanog razvoja naselja je brojno stanje njegovog stanovništva. Na osnovu podataka katastarskog popisa Bosanskog sandžaka iz 1468/1469. godine u Visokom je živjelo oko 1.800 stanovnika. Potrebno je uzeti u obzir da su ovom vrstom izvora, nastalom iz potrebe kontrolisanja feudalnih poreza, evidentirani samo poreski obveznici tako da ovim brojem nisu bili obuhvaćeni stanovnici administrativnih službi, vojni stalež te drugi. Evidentirano stanovništvo je bilo većinom kršćanske vjeroispovjesti, obzirom da srednjovjekovno Visoko tek što je postalo dijelom Osmanskog carstva.¹⁹⁵

Narednim katastarskim popisom za Bosanski sandžak, 1485. godine, evidentirane su 232 kršćanske porodice i 7 muslimanskih, dok popis iz 1489. godine broji 11 muslimanskih i 216 kršćanskih porodica. Početak 16. stoljeća obilježile su velike demografske promjene. U tom

¹⁹⁰ Kreševljaković, „Visoko“, 11.

¹⁹¹ Ibid., 17.

¹⁹² Čar-Drnda, „Visoko u sastavu Osmanskog carstva – XV i XVI stoljeće“, 214.

¹⁹³ Ibid.

¹⁹⁴ Čar-Drnda, „Teritorijalna i upravna organizacija visočke nahije do početka 17. stoljeća“, 186-188.

¹⁹⁵ Čar-Drnda, „Visoko u sastavu Osmanskog carstva – XV i XVI stoljeće“, 198.

periodu migracije su bile svakodnevna pojava. Epidemija kuge i drugih zaraznih bolesti, zatim elementarne nepogode imale su izrazito nepovoljan uticaj na brojnost stanovništva. Ovi faktori djelovali su i na samu populaciju u Visokom. Stabilizacija političkih prilika na prostoru Osmanskog prostora poslije 1526. godine povoljno se odrazila i na demografski razvoj u Visokom a razvoj zanatstva i trgovine privlačio je okolno stanovništvo.¹⁹⁶

Naročit demografski razvoj Visoko doživljava u drugoj polovini 16. stoljeća. Godine 1516. evidentirano je 257 porodica, 1540. godine 254, dok je 1570. godine zabilježeno preko 700 porodica. To je vrijeme kada su Osmanlije uživale veliki politički uspjeh i kada su granice Carstva obuhvatale širok, geografski prostor. Početak 17. stoljeća označio je izrazit demografski pad u Visokom, pa je tako 1604. godine evidentirano samo 308 porodica. Ne zna se sa sigurnošću šta su bili uzoroci ovakvog stanja kada se ima u vidu da je u okolnim selima zabilježen demografski rast. Pretpostavlja se da epidemija kuga koja je 1602. i 1604. godine decinirala stanovništvo Skoplja, Foče i Carigrada možda nije zaobišla ni Visoko.¹⁹⁷

Početak 15. stoljeća označio je i promjene koje se tiču konfesionalne strukture visočkog stanovništva. Domaće kršćansko stanovništvo postepeno je prihvatilo islam i tekovine islamske civilizacije. Prema podacima iz dostupnih izvora u Visokom je 1485. godine zabilježeno sedam muslimanskih porodica a 1489. godine jedanaest porodica. Već tokom 16. stoljeća dolazi do izrazitijih promjena u konfesionalnoj strukturi stanovništva. Evidentno je opadanje kršćanskog i porast muslimanskog stanovništva. U Visokom je 1485. godine evidentirano 3% muslimanskog stanovništva, 1489. godine 5%, 1516. godine 38%, 1528./30. godine 60%, 1540. godine 78%, a 1570. godine 93%. Do kraja 16. stoljeća ono je činilo apsolutnu većinu što se neće značajnije mijenjati sve do propasti Osmanskog carstva.¹⁹⁸

U osmanskome društvenome sistemu gradovi predstavljaju administrativne centre, središta trgovine i zanatstva, zatim središta kulturnog i duhovnog života a mnoga od njih su imala i obilježja agrarnih aglomeracija. Shodno tome u njima su živjeli i različiti slojevi stanovništva, čiji je društveni i materijalni položaj bio uslovljen mjestom i ulogom u osmanskoj društvenoj hijerarhiji. Iako Visoko nikada nije postalo grad, odnosno šehar, svakako je imalo je skoro sve odlike veće urbane sredine. U socijalnom pogledu stanovništvo Visokog bilo je šaroliko i izdiferencirano. Pa su tako visočko stanovništvo činili pripadnici janičarskog korpusa, sudski

¹⁹⁶ Čar-Drnda, „Visoko u sastavu Osmanskog carstva XV i XVI stoljeće“, 199.

¹⁹⁷ Ibid., 200.

¹⁹⁸ Ibid., 202.

organi - kadije, vjerski službenici, pripadnici derviških tarikata te zanatlije kao najbrojniji dio stanovništva.¹⁹⁹

Ekonomski razvoj Visokog bio je, prvenstveno, baziran na osnovnim privrednim djelatnostima: zanatstvu i trgovini. Osmanlije su, osvojivši Visoko, zatekle izvjestan broj zanata vezanih za građevinsku struku.²⁰⁰ Transformacijom Visokog u naselje osmanskog tipa dolazi do razvijanja novih vrsta zanata koje su nastale kao potreba zadovoljenja novih i raznovrsnijih oblika života. Zanatstvo se, po pravilu, razvija u okviru esnafskih organizacijâ. Njegovane različite vrste zanatskih struktura. Naročito se razvilo zanatstvo vezano za preradu stočnih proizvoda, prvenstveno obrada kože, pa su tako razvijeni kožarski, obućarski, krznarski i sarački zanat. O važnosti zanata za obradu obradu kože, kao najbrojnijeg i najefikasnijeg u Visokom, svjedoči i postojanje mahale tabaka Muruvveta, formirane prije 1570. godine.²⁰¹ Visoko se, na ekonomskom planu, razvilo i kao tržišni centar lokalnog i tranzitnog značaja. To su mu omogućili, prije svega, situiranost na putu važnih prometnica s udaljenim i značajnim gradskim aglomeracijama kao i raznovrsna zanatska i agrarna djelatnost. Visoko se nalazilo na raskršću važnih prometnica, od kojih je jedna dolinom rijeke Bosne povezivala srednju Bosnu s Panonijom a druga ušće Neretve sa srednjim primorjem i dalje s Ugarskom. Neposredna blizina rudarskog bazena omogućili su mu da se razvije u centar preko kojeg se uvozila roba iz Dubrovnika, Venecije i nekih drugih italijanskih gradova.²⁰² To je predstavljalo jedno od naslijeđa srednjeg vijeka, jer je Visoko kao važan centar Bosanskog kraljevstva bilo mjesto u kojem su boravili Dubrovački trgovci.

Bez obzira na to što je Visoko pod vladavinom Osmanlija predstavljalo važno ekonomsko, političko i kulturno središte, nikada nije dobilo status šehera odnosno grada. Sve do austrougarske okupacije, 1878. godine, Visoko će ostati nahija. Uspostavom osmanske vlasti kontinuitet trgovine se nastavlja s tim što je u novim historijskim okolnostima Visoko gubilo važnost ranijeg trgovačkog središta. Tu ulogu preuzimalo je prvenstveno Sarajevo, zatim Travnik i Banja Luka koji su, dobivši status grada, predstavljali središta osmanske uprave. Ali, na visočkom trgu se i dalje odvijao značajan trgovački promet. U vrijeme kada se osniva Sarajevo 1462. godine, srednjovijekovni grad Visoki još uvijek nije bio pripojen Osmanskom carstvu. Ukoliko se prihvati pretpostavka da je sarajevska Careva (sultan Mehmeda II Fatiha) džamija sagrađena oko 1457. godine, a nedugo potom upravno središte

¹⁹⁹ Čar-Drnda, „Visoko u sastavu Osmanskog carstva XV i XVI stoljeće“, 203.

²⁰⁰ Ibid., 208.

²⁰¹ Ibid., 209.

²⁰² Ibid., 205-210.

(saraj) s kojima počinje nukleus za dalje formiranje Sarajeva, a samo Visoko je dobilo prve urbanističke konture s Ajas-begovim vakufom malo prije 1477. godine. Možda bi se kao jedan razlog zbog kojeg se Visoko ne razvija onoliko brzo kao veći centri bio taj što su se naselja koja su izrastala kao urbani nastavak srednjovjekovne varoši razvijala znatno sporije od onih koje su Osmanlije podizali kao sasvim nove gradove. To je prvenstveno značilo da su ta naselja, u koja se ubraja i Visoko, u prvoj fazi pod osmanskom upravom živjela svoj raniji život, netaknut u privrednom i društvenom pogledu. Tome u korist govori i samo zadržavanje srednjovjekovnog imena koje svjedoči o svojevršnom kontinuitetu između srednjovjekovnog i osmanskodobnog naselja. Nazivi srednjovjekovnih gradskih četvrti koje su činile sastavni dio Podvisokog zadržat će se i kao nazivi osmanskih, visočkih mahala što govori o povezanosti između srednjovjekovne i osmanske gradske jezgre.²⁰³ Također, osmanske mahale se većim dijelom nalaze na mjestima na kojima su se prvobitno razvile srednjovjekovne gradske četvrti. Šeheri, poput Sarajeva, Travnika i Banja Luke predstavljali su vrlo bitne karike u karavanskom-trgovačkom putu između istoka i zapada, sjevera i juga što im je omogućavao izuzetan komunikacijski i granični položaj. Zahvaljujući svom povoljnom prometnom i klimatskom položaju uživali su određene povlastice poput smanjenih poreza čime se nastojalo osigurati masovnije naseljavanje stanovništva.

Visoko je, tokom svog mnogovjekovnog trajanja, predstavljalo značajno ekonomsko, upravno i kulturno središte naroda i vlasti koje su se smjenjivali. Kao grad u srednjovjekovnoj Bosni, vremenom, postaje jedno od glavnih ne samo trgovačkih mjesta nego i trajno sjedište velikog kneza bosanskog, administrativni centar visokog reda, dok tokom osmanskog perioda predstavlja mjesto u kojem je osmanska kultura imala snažno uporište te je samim tim intenzivno djelovala i na preostala okolna mjesta, ali nije imala dovoljno snage da napravi iskorak i postane šeherom – „krivac“ za takve historijske i urbanističke okolnosti zasigurno je blizina Sarajeva.

²⁰³ Ervin Klepo, *Visoko kao naselje urbanog tipa u srednjovjekovnom bosanskom kraljevstvu* (diplomski rad) (Sarajevo: Filozofski fakultet, 2011.) 26.

6. Zaključak

Ovim radom predstavljeno je u kolikoj mjeri i na koji način se nastavlja razvoj Visokog na urbanističkom planu nakon dolaska Osmanlija na ove prostore. Dat je uvid u to kakav novi tip naselja dolazi zajedno s Osmanlijama, kakav je njegov karakter i uloga. Praćeno je kako je tekao razvoj Visokog od pada pod osmansku vlast, najprije od sela preko kasabe, manjeg muslimanskog naselja, na koncu do nahije, odnosno naselja koje je imalo prošlo kroz određene faze ekonomskog i urbanog razvoja. Nadalje, predmet istraživanja rada obuhvatio je uočavanje i analizu formalnih, simboličkih i arhitektonskih odlika osmanske gradnje na primjerima sačuvanih spomenika, ali i kako se kretao pravac nastanka kako sakralnih tako i javnih objekata u zavisnosti od historijskih okolnosti i svakodnevnih potreba stanovništva.

Na osnovu različitih arheoloških nalazišta moguće je ustanoviti da je područje Visočkog polja bilo naseljeno još u neolitu. Plodnost tla, obilje vode te žitorodne doline razlog su zašto je ovaj kraj bio naseljen još u najstarija vremena. Samo područje postaje značajno u okviru srednjovjekovne bosanske države kada se spominje kao jedno od najrazvijenih naselja, kao i političkim, kulturnim i vjerskim centrom. Urbanu aglomeraciju srednjovjekovnog Visokog činila su dva dijela: Visoki-grad i Podvisoki-varoš. Imenom Visoki označava se utvrđeni grad, koji je svakako nastao prije podgrađa Podvisokog, a koji se prvi put u dubrovačkim spisima spominje 1362. godine, mada se smatra da je moralo nastati i ranije. Grad Visoki je smješten je na vrhu brda Visočice a njegovi osnovni naseobinski elementi jesu tvrđava, zatim podgrađe smješteno jugoistočno od tvrđave, prostor zapadno od tvrđave koji nosi ime Grad i na kraju kuća bosanske države. Jezgru Podvisokog predstavljao je trg, slobodan, otvoren prostor na kojem su se održavali periodični sajmovi. Naravno, daljnim razvojem dolazi i do formiranja naseobinskih kvartova poput kvartova Perutac, Prijeko, Klisa i Podvisoki. U Visokom nije sačuvano skoro ništa od njegovog urbanističkog, srednjovjekovnog sklopa. Utvrđeni grad, nakon osmanskog osvajanja, nije ni popravljan ni održavan, dok je podgrađe bilo podvrgnuto brojnim urbanističkim intervencijama koje su u konačnici dovele do stvaranja naselja osmanskog tipa.

Pretpostavlja se da su Osmanlije osvojile Visoko oko 1463. godine, ali je nažalost dostupno vrlo malo informacija o cjelokupnoj situaciji o njihovom dolasku. Jedini uvid donosi nekoliko vakufnamâ na osnovu kojih se može pratiti urbani i arhitektonski razvoj Visokog u skladu s novim pravilima osmanske gradnje. Postavši dijelom novog carstva prekinut je način dotadašnjeg razvoja Visokog obzirom da Osmanlije donose novi tip gradnje

naselja. Od srednjovjekovnog grada, Visoko će izrasti u naselje osmanskog tipa. U okvirima ovog novog tipa grada historijsku ulogu imao je bosanski namjesnik Ajas-paša koji je u Visokom podigao kompleks građevinskih objekata koji su činili novu urbanu jezgru. Najprije gradi trgovačke radnje, javno kupatilo i most na rijeci Bosni. Tokom osmanskog perioda Visoko je prošlo kroz različite faze urbanog i arhitektonskog razvoja pa je tako na osnovu informacija iz vakufnamâ moguće uočiti da je Visoko na samom početku osmanske vladavine bilo selo da bi za kratko vrijeme postalo kasabom što je značilo postojanje stalno naseljenog muslimanskog stanovništva, najmanje jedne džamije te trga, odnosno čaršije. Na urbanističkom planu osmansko Visoko je bilo podijeljeno, u skladu s osnovnim principima formiranja naselja osmanskog tipa, na zanatsko-trgovački dio – čaršiju i mahalalu - stambeni dio grada.

Prve urbanističke konture Visoko dobija sredinom 1477. godine kada Ajas-beg gradi hamam i nekoliko dućana. Pretpostavlja se da je prije njegovog vakufa morala biti podignuta džamija, a nakon toga je uslijdilo građenje tekije, mekteba, zavije i mosta. Razvoj urbanističke i arhitektonske koncepcije Visokog kao dijela Osmanskog carstva najbolje se može pratiti na osnovu očuvanih primjera sakralnih i javnih objekata pomoću kojih smo analizirali elemente osmanskog stila gradnje i uređenja naselja. Među objektima koji su bili predmetom analize izdvojeno je devet džamija koje nastaju u ovom periodu, od kojih pet s kamenom a četiri s drvenom munarom, to su: Šerefuddinova ili Bijela džamija, Hadži - Ibrahimova ili Pertačka džamija, Alauddin Sagir džamija u Donjoj mahali, Hadži - Hasanova džamija ili Saračica, Hadži - Muruvvetova džamija ili Kraljevačka, Alauddin Kebir džamija ili Šadravska, džamija na Novom Brdu, džamija u Rosuljama i Tabačka džamija. Nepisano je pravilo bilo da su mahale nastajale u neposrednoj blizini džamija te da su nosile ime po džamijama. Vrijedno je spomenuti i nastanak prve medrese i mekteba u Visokom što je imalo za cilj razvoj školstva institucionalnog tipa, nadalje tu je i gradnja tekija, dućana, hamama, hanova i mostova, ruždije te musalle, koja je vodila sve značajnijem urbanističkom razvoju naselja. Također, grade se vjerski objekti za pravoslavce, između ostalog crkva i srpska pravoslavna škola.

Iako Visoko nikada nije postalo grad, odnosno šehar, svakako je imalo skoro sve odlike veće urbane sredine te se, na ekonomskom planu, razvilo i kao tržišni centar lokalnog i tranzitnog značaja ali i kao upravno i kulturno središte naroda i vlasti koje su se smjenjivali. Kao naselje osmanskog tipa imalo je sve prateće vjerske, javne ustanove i objekte, kao značajan primjer urbanističkog i arhitektonskog naselja osmanskog tipa. Sve do austrougarske

okupacije, 1878. godine, Visoko će ostati nahija, odnosno jedna od osmanskih, upravnih jedinica koja je predstavljala naseljeno mjesto s jednim ili više gradskih naselja pod neposrednom upravom državnog službenika.

7. Literatura

1. Anđelić, Pavao. *Visoko i okolina kroz historiju I*. Visoko: Skupština opštine Visoko, 1984.
2. Anđelić, Pavao. „Trgovište, varoš i grad u srednjovjekovnoj Bosni“. *Posebni otisak Glasnika Zemaljskog muzeja Arheologija* (1963): 188.
3. Bećirbegović, Medžida. *Džamije sa drvenom munarom u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Sarajevo Publishing, 1999.
4. Bejtić, Alija. „Spomenici osmanlijske arhitekture u Bosni i Hercegovini“. *Prilozi za OFIJNTV* sv. III – IV (1953): 233.
5. Bublin, Mehmed. *Gradovi Bosne i Hercegovine, Milenijum razvoja i godine urbicida*. Sarajevo: Sarajevo Publishing, 1999.
6. Čar-Drnda, Hatidža. „Visočka nahija u 15. i 16. stoljeću“. Doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Univerziteta u Sarajevu, 1984.
7. Čar-Drnda, Hatidža. „Teritorijalna i upravna organizacija visočke nahije do početka 17. stoljeća“. *Prilozi za orijentalnu filologiju* sv.37 (1987): 185.
8. Čar-Drnda, Hatidža. „Sidžil visočkog kadiluka (1755-1810) kao historijski izvor“. *Prilozi za orijentalnu filologiju* 38 (1988): 253.
9. Čar-Drnda, Hatidža. „Demografsko kretanje, socijalno i konfesionalni sastav stanovništva u visočkoj nahiji“. *Prilozi za orijentalnu filologiju* (1991): 198-214.
10. Ćeman, Mirza, Hasan. *Povijest, tipologija, sadržaji, funkcije, struktura i topografija grada u Bosanskom ejaletu od 15. do 19. stoljeća*. Ljubljana: M.H. Ćeman, 2005.
11. Durajlić Esad, *Islamski sakralni spomenici iz osmanskog perioda na području općine Visoko*, Visoko: Medžlis Islamske zajednice, 2012.
12. Filipović, Milenko. *Visočka nahija*. Beograd: Srpska kraljevska akademija, 1928.
13. Filipović, Milenko. *Privreda, saobraćaj i naselja u visočkoj nahiji*. Beograd: Geografsko društvo, 1929.
14. Filipović, Milenko. *Život i običaji narodni u Visočkoj nahiji*. Beograd: Srpska akademija nauka, 1949.
15. Filipović, O. Emir. *Historija srednjovjekovne bosanske države*. Sarajevo: Mladinska knjiga, 2017.
16. Handžić, Adem. „O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI stoljeću“. *Prilozi za orijentalnu filologiju* sv.xxv (1975): 133.

17. Hrvaić, Esad. *Vakuf-trajno dobro*. Sarajevo: Rijaset islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, 2001.
18. Jelenić, Jelenić. *Kraljevsko Visoko i samostan sv. Nikole*. Sarajevo: Tisak i naklada Daniela A. Kajona, 1906.
19. Kemura, Sejfidin. „Sarajevske džamije i druge javne zgrade turske dobe“. *Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine* (1909).
20. Klepo, Ervin. „Visoko kao naselje urbanog tipa u srednjovjekovnom bosanskom kraljevstvu“. Filozofski fakultet, Univerziteta u Sarajevu, 2011.
21. Kovačević-Kojić, Desanska. *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1978.
22. Kreševljaković, Hamdija. „Džamija i vakufnama Muslihuddina Čekrekčije“. *Glasnik Islamske vjerske zajednice Kraljevine Jugoslavije, god. VI* (1938): 17-38.
23. Kreševljaković, Hamdija. *Stari bosanski gradovi. Naše starine*. 1953.
24. Kreševljaković, Hamdija. *Visoko*. Visoko: Zavičajni muzej, 2001.
25. Krstić B., Crvčanin M., Vranić M., Trnjančević B., Čakić A., Dragičević N., Bogdanović Đ., Ženeral M., *Urbanistički program Visokog*, Sarajevo: Urbanistički zavod SRBIH, 1965.
26. Krzović, Ibrahim, Hodžić, Ibrahim. *Bijela džamija u Visokom*. Sarajevo: Svjetlost, 1980.
27. Krzović, Ibrahim. „Arhitektura Visokog i okoline u periodu osmanske vlasti“, u: *Visoko i okolina kroz historiju II*.(neobjavljeno, recenzirano)
28. Mazalić, Đoko. *Visoki, bosanski grad srednjeg vijeka*. Visoko: Zavičajni muzej, 2002.
29. Mumford, Lewis. *Grad u istoriji*. Novi Beograd: Book & Marso, 1968.
30. Mujezinović, Muhamed. *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine II*. Sarajevo: Sarajevo Publishing, 1998.
31. Prelog, Milan. *Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade*. Sarajevo: J. Studničke i drug, 1913-1916.
32. Redžić, Husref. *Studije o islamskoj arhitektonskoj baštini*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1983.
33. Redžić, Husref. *Srednjovjekovni gradovi u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Sarajevo Publishing, 2009.
34. Steger, Rudolf. *Sherefudin's White Mosque*. Design Manuals. Birkhäuser Basel, 2008.
https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-7643-8276-6_62 (pristupljeno: 09.07.2018.).

35. Šabanović, Hazim. „Dvije najstarije vakufname u Bosni“. *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom sv. II* (1952): 22.
36. Šabanović, Hazim, *Bosanski pašaluk: postanak i upravna podjela*, Sarajevo: Svjetlost, 1982.
37. Šahinović, Nataša. „Intarzirana vrata iz Visokog“. *Znak Bosne: list za kulturni preporod Bosne br.2* (1995): 51-53.
38. Škaljić, Abdulah, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*. Sarajevo: Svjetlost, 1966.
39. Ševo, Ljiljana. *Pravoslavne crkve i manastiri u Bosni i Hercegovini do 1878. godine*. Banja Luka: Glas srpski, 2002.
40. Truhelka, Ćiro. *Naši gradovi: opis najljepših sredovječnih gradova Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Bosanska pošta, 1904.
41. Vego, Marko. *Naselja bosanske srednjovjekovne države*. Sarajevo: Svjetlost, 1957.
42. Vego, Marko. *Postanak srednjovjekovne bosanske države*. Sarajevo: Svjetlost, 1982.

Internet izvori:

1. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine.
http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=2409 (pristupljeno 12.03.2018.).
2. Sinanović, Samid. „Arhitektura Visokog: Bijela (Šerefudinova) džamija“. Vipromo.ba, 18.04.2013. <https://vipromo.ba/arhitektura-visokog-bijela-serefudinova-dzamija-3/> (pristupljeno: 09.08.2018.).
3. Aga Khan Developmnet.
<http://www.akdn.org/architecture/project/sherefudins-white-mosque> (pristupljeno: 09.07.2018.).
4. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine.
http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=8&lang=1 (pristupljeno: 18.04.2018.).
5. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine.
http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=1856 (pristupljeno: 11.04.2018.).
6. Tabhanska/Tabačka džamija u Visokom, Fondacija Visoki.

<http://www.visoki.ba/artikal/tabhanskatabacka-dzamiya-u-visokom/33> (pristupljeno: 11.04.2018.).

7. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine.

http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=2412 (pristupljeno: 04.06.2018.).

8. Stare slike visočkih džamija.

<https://visoko.co.ba/stare-slike-visockih-dzamiya/14927/>
(pristupljeno: 09.09.2018.)

8. Popis ilustracija

- Ilustracija 1.** *Šerefuddinova džamija prije gradnje novog objekta*
(<https://visoko.co.ba/titova-slika-kurban-i-govor-pravoslavnog-popa-na-polaganja-kamena-temeljca-bijele-dzamiye-u-visokom-foto/>)..... 23
- Ilustracija 2.** *Šerefuddinova-Bijela džamija*
(<https://visoko.co.ba/titova-slika-kurban-i-govor-pravoslavnog-popa-na-polaganja-kamena-temeljca-bijele-dzamiye-u-visokom-foto/>)..... 23
- Ilustracija 3.** *Petačka džamija prije rekonstrukcije*
(<https://visoko.co.ba/stare-slike-visockih-dzamiya/14927/>) 25
- Ilustracija 4.** *Petačka džamija nakon rekonstrukcije*
(<https://visoko.co.ba/stare-slike-visockih-dzamiya/14927/>) 25
- Ilustracija 5.** *Tabačka džamija prije i nakon rekonstrukcije*
(<https://visoko.co.ba/stare-slike-visockih-dzamiya/14927/>) 26
- Ilustracija 6.** *Kraljevačka džamija prije rekonstrukcije*
(<http://magazinplus.eu/zavicajni-muzej-visoko-cestitka-povodom-nastupajuce-1439-hidzretske-godine/>) 28
- Ilustracija 7.** *Kraljevačka džamija nakon rekonstrukcije*
(<http://magazinplus.eu/zavicajni-muzej-visoko-cestitka-povodom-nastupajuce-1439-hidzretske-godine/>) 28
- Ilustracija 8.** *Saračica džamija prije i nakon rekonstrukcije*
(<https://visoko.co.ba/stare-slike-visockih-dzamiya/14927/>) 29
- Ilustracija 9.** *Šadrvarska džamija prije rekonstrukcije*
(<https://visoko.co.ba/stare-slike-visockih-dzamiya/14927/>) 31
- Ilustracija 10.** *Šadrvarska džamija nakon rekonstrukcije*
(<https://visoko.co.ba/stare-slike-visockih-dzamiya/14927/>) 31
- Ilustracija 11.** *Alauddin Sagir džamija prije rekonstrukcije*
(<https://visoko.co.ba/stare-slike-visockih-dzamiya/14927/>) 33

Ilustracija 12. <i>Alauddin Sagir džamija nakon rekonstrukcije</i> (https://visoko.co.ba/stare-slike-visockih-dzamija/14927/)	33
Ilustracija 13. <i>Novobrdaska džamija prije rekonstrukcije</i> (https://visoko.co.ba/stare-slike-visockih-dzamija/14927/)	35
Ilustracija 14. <i>Novobrdaska džamija nakon rekonstrukcije</i> (https://visoko.co.ba/stare-slike-visockih-dzamija/14927/)	35
Ilustracija 15. <i>Rosuljačka džamija prije rekonstrukcije</i> (https://visoko.co.ba/stare-slike-visockih-dzamija/14927/)	36
Ilustracija 16. <i>Rosuljačka džamija nakon rekonstrukcije</i> (https://visoko.co.ba/stare-slike-visockih-dzamija/14927/)	36
Ilustracija 17. <i>Crkva sv. Prokopija prije i nakon rekonstrukcije</i> (https://visoko.co.ba/pravoslavna-crkva-sv-prokopija-1963-godine/)	38
Ilustracija 18. <i>Visočka ruždija</i> (Ibrahim Krzović, „Arhitektura Visokog i okoline u periodu osmanske vlasti ,“ u: <i>Visoko i okolina kroz historiju II-osmanski period</i> (neobjavljeno, recenzirano), 228-229.....)	42
Ilustracija 19. <i>Natpis s nekadašnje Ahmed-efendijine medrese.....</i>	44
Ilustracija 20. <i>Kuća Pašagića-Kadića</i> (Nataša Šahinović, „Intarzirana vrata iz Visokog,“ <i>Znak Bosne</i> br.2 (1995.).....)	46
Ilustracija 21. <i>Jedan od primjera novije stambene, doksatne arhitekture u Visokom.....</i>	48